

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО:
МОНІТОРИНГ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН**

Випуск 6 (20)

Київ 2018

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО:
МОНІТОРИНГ
СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН**

Збірник наукових праць
Заснований
Інститутом соціології
НАН України

ISSN 2409-1103

Зареєстрований
Державною реєстраційною
службою України 18.03.2014 р.
Свідоцтво про державну
реєстрацію Серія КВ № 20636-10436Р

Виходить один раз на рік

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту соціології НАН України.
Протокол № 7 від 24 жовтня 2018 р.*

Зв'язок з редакцією
01021, Київ,
вул. Шовковична, 12
тел.: (044) 255-71-07
факс: (044) 255-76-96
e-mail: i-soc@i-soc.org.ua
http://www.i-soc.com.ua

РЕДАКЦІЯ

Валерій ВОРОНА	головний редактор
Микола ШУЛЬГА	головний редактор
Ігор МАРТИНЮК	заступник головного редактора
Наталя СОБОЛЄВА	заступник головного редактора
Тетяна ЗАГОРОДНЮК	відповідальний секретар
Ольга КУЗЬМІНА	редактор
Ірина ДАНИЛЮК	верстка
Олена СОКОЛОВА	верстка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Олександр ВИШНЯК, д.соц.н., Інститут
соціології НАН України
Євген ГОЛОВАХА, д. філос. наук, профе-
сор, Інститут соціології НАН України
Олена ЗЛОБІНА, д. соц. наук, професор,
Інститут соціології НАН України
Наталія КОСТЕНКО, д. соц. наук,
професор, Інститут соціології НАН України
Сергій МАКЕЄВ, д. соц. наук, професор,
Інститут соціології НАН України
Валентин НЕМИРОВСЬКИЙ, д. соц. наук,
професор, Сибірський федеральний універ-
ситет, м. Красноярськ, Російська Федерація
Тетяна ПЕТРУШИНА, д. соц. наук,
Інститут соціології НАН України
Володимир РЕЗНІК, д. соц. наук,
Інститут соціології НАН України
Гульбаршин ЧЕПУРКО, д. соц. наук,
Інститут соціології НАН України
Пал ТАМАШ, д. хабілітований, соціологія,
професор Корвінус університет, м. Буда-
пешт, Угорщина
Лариса ТИТАРЕНКО, д. соц. наук,
професор, Білоруський державний
університет, м. Мінськ, Республіка Білорусь

Зміст

В. Ворона

П'ять років життя по-новому в соціологічному вимірі
(Передмова)13

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Г. Четурко, В. Піддубний

Модернізація українського суспільства:
соціальні реалії та орієнтири26

В. Казаков

Україна: деякі передумови популізму37

О. Резнік

Політична ефективність українців як складова
розвитку громадянського суспільства45

І. Мартинюк

Вплив традиційних стереотипів масової свідомості
на стан соціальної напруженості53

О. Вишняк

Політична відповідальність органів влади та партій:
правові засади і механізми реалізації.....63

В. Степаненко

Післямайданні передвиборчі цикли
як системно інституціональні особливості в Україні73

О. Жуленьова, Т. Любива Особливості зміни ідентичностей в Україні: до і після Революції гідності.....	82
В. Резнік Динаміка кількісного співвідношення проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих громадян України	91
І. Бекешикіна Члени громадських об'єднань як суб'єкти громадянського суспільства	105

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

А. Арсеєнко МВФ в Україні: бійтеся данаїців, що приносять дари	112
О. Рахманов Ставлення українців до приватизації засобів виробництва: детермінанти легітимності.....	121
В. Буткалюк Ставлення населення України до приватизації як ключового елементу структурних перетворень вітчизняної економіки.....	131
Т. Петрушина, І. Соколовський Соціологічні показники стану ринку праці України: актуальні проблеми та виклики	139
О. Іващенко Ринкові перетворення на селі: нерівні можливості чи обмежувальні умови?	148
О. Іваненко Соціальний захист населення: траєкторія змін	156
І. Буров Трудова міграція як наслідок соціально-економічної політики України 2014–2018 рр.	166
Т. Петрушина Соціологічний вимір трудової міграції в Україні	172
О. Стегній Трансформація ідентичності як соціальний засіб адаптації в умовах масових міграцій.....	179

О. Бєлєнок, А. Бова
Матеріальна диференціація населення України
на рівні домогосподарств185

Н. Толстих
Соціальні наслідки малозабезпеченості.....195

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

С. Макеєв
Сприйняття нерівності різними категоріями населення.....205

О. Ручка
Динаміка ціннісних пріоритетів громадян України210

О. Шульга
Цінності, геополітичні орієнтації
та зміна символічних універсумів в Україні216

С. Оксамитна, С. Стукало
Середній клас у фокусі соціальної самоідентифікації225

В. Пилипенко, Ю. Привалов
Соціокультурна детермінація модернізаційних процесів236

В. Смакота
Освітні здобутки України: світовий вимір
та особливості реалізації246

М. Сакада
Пріоритети розвитку вітчизняної науки і техніки
на зламі століть (за результатами соціологічних досліджень)254

М. Наумова
Типи громадянської культури українців:
між підданським та партиципаційним режимами263

Н. Соболева
Чого сьогодні бояться українці?278

Р. Шульга
Жанрові уподобання українців291

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Є. Головаха

Зміни інтегральних показників соціального самопочуття і морально-психологічного стану населення України в роки незалежності.....300

О. Злобіна

На шляху до досягнення населенням повного потенціалу здоров'я309

О. Гончарук, Ю. Сапелкін

Медицина як відображення цінностей суспільства.....316

О. Вигова

Some liveability indicators across Ukrainians.....326

М. Шульга

Рік "безвізу": хто ним скористався?.....333

К. Ivashchenko

One year since introducing the visa-free regime in Ukraine: changes in the mobility attitudes.....343

Н. Бойко

Мобільний Інтернет – тренд сучасного етапу інтернетизації українського суспільства.....350

Н. Костенко

Ущільнення контекстів медіаскептицизму. Медіа: на межі істини й підозри.....362

С. Дембіцький

Рівень психологічного дистресу як показник адаптованості внутрішньо переміщених осіб: динаміка змін (2016–2018 рр.).....372

Н. Лавріненко

Причини збереження неоконсервативної гендерної ідеології в Україні.....379

М. Паращевін

Специфіка впливу церковно-релігійного чинника на стан соціальної напруженості в українському суспільстві.....387

М. Шульга

Ознаки соціетального розбалансування (післямова).....396

М. Паращевін

Результати національних щорічних
моніторингових досліджень 1992–2018 рр.....415

Блок А.....417

Блок В.....419

Блок С.....432

Блок D435

Блок Е.....452

Блок F463

Блок G478

Блок Н.....482

Блок І.....487

Блок J.....489

Блок L.....490

Блок N492

Блок О498

Блок R.....502

Блок S521

Contents

V. Vorona
Five years of new life from a sociological standpoint (Foreword) 13

CHAPTER ONE

G. Chepurko, V. Piddubnyi
Modernisation of Ukrainian society: benchmarks and social realities... 26

V. Kazakov
Ukraine: some prerequisites for populism..... 37

O. Reznik
Ukrainians' political efficacy as a precondition
for the successful development of civil society 45

I. Martyniuk
Traditional stereotypes in mass consciousness
and their contribution to social tensions 53

O. Vyshniak
Political accountability of authorities and parties: legal basis
and implementation mechanisms..... 63

V. Stepanenko
Post-Maidan pre-election cycles
as systemic institutional particularities in Ukraine..... 73

O. Zhuleniova, T. Liubyva
Distinctive characteristics of Ukrainians' identities before
and after the Revolution of Dignity 82

V. Reznik
Ukraine's citizens: changes in the ratio of pro-Russian
to pro-European ones 91

I. Bekeshkina
CSO members as agents of civil society..... 105

CHAPTER TWO

A. Arseienko

The IMF in Ukraine: Beware of Greeks bearing gifts 112

O. Rakhmanov

Ukrainians' attitudes towards privatisation of the means
of production: the determinants of legitimacy 121

V. Butkaliuk

Ukrainians' attitudes to privatisation as a key element
in the structural transformation of the national economy 131

T. Petrushyna, I. Sokolovskiy

Sociological indicators of the current state
of Ukraine's labour market key issues and challenges..... 139

O. Ivashchenko

Market-oriented transformations in the Ukrainian village:
unequal opportunities or restrictive conditions? 148

O. Ivanenko

Social protection of Ukraine's population: the trajectory of changes..... 156

I. Burov

Labour migration as a consequence
of the government's socio-economic policy over
the past four years (2014–2018)..... 166

T. Petrushyna

The sociological dimension of labour migration in Ukraine 172

O. Stehni

Identity transformation as a means of social adaptation
in the context of mass migrations 179

O. Bieliienok, A. Bova

A household-level differentiation of Ukraine's population
by financial status..... 185

N. Tolstyykh

Social effects of living on a low income 195

CHAPTER THREE

<i>S. Makeiev</i> How do different categories of Ukraine's population perceive inequality?	205
<i>A. Ruchka</i> The dynamics of the value priorities of Ukraine's citizens.....	210
<i>O. Shulha</i> Values, geopolitical preferences and a change in symbolic universes in Ukraine	216
<i>S. Oksamytna, S. Stukalo</i> Ukraine's middle class from the perspective of social self-identification	225
<i>V. Pylypenko, Yu. Pryvalov</i> Sociocultural determination of the modernisation process	236
<i>V. Smakota</i> Ukraine's educational attainments from a global perspective: How are Ukrainians benefiting from them?	246
<i>M. Sakada</i> Priority areas for the development of Ukrainian science and technology at the turn of the 21st century (according to the social survey findings).....	254
<i>M. Naumova</i> Ukrainians' civic culture: between subject and participant types	263
<i>N. Sobolieva</i> What do Ukrainians fear today?	278
<i>R. Shulha</i> Genre preferences among Ukrainians.....	288

CHAPTER FOUR

<i>Ye. Golovakha</i> Integral indices describing Ukrainians' social well-being, moral and psychological state: How have these figures changed over 27 years of Ukraine's independence?	300

<i>O. Zlobina</i>	
Ukrainians on the path towards reaching their health potential.....	309
<i>O. Honcharuk, Yu. Sapelkin</i>	
Healthcare as a reflection of society's values	316
<i>O. Burova</i>	
Some liveability indicators across Ukrainians.....	326
<i>M. Shulha</i>	
A year of visa-free travel: Who has enjoyed it?	333
<i>K. Ivashchenko</i>	
One year since introducing the visa-free regime in Ukraine: changes in the mobility attitudes.....	343
<i>N. Boiko</i>	
Mobile Internet as a current trend in the internetisation of Ukrainian society	350
<i>N. Kostenko</i>	
The increasing density of contexts related to media scepticism. The media: between trust and suspicion	362
<i>S. Dembitskyi</i>	
The level of psychological distress as an adaptability indicator for internally displaced persons: How did it change during 2016–2018?.....	372
<i>N. Lavrinenko</i>	
Why do Ukrainians adhere to neoconservative gender ideology?.....	379
<i>M. Parashchevin</i>	
Factors related to the Church and religion a nd their contribution to social tensions in Ukrainian society	387
<i>M. Shulha</i>	
Signs of societal imbalance (Afterword).....	396

M. Parashchevin

Annual nationwide survey results for the years 1992–2018..... 415

Unit A.....417

Unit B419

Unit C.....432

Unit D.....435

Unit E452

Unit F.....463

Unit G.....478

Unit H.....482

Unit I.....487

Unit J.....489

Unit L490

Unit N.....492

Unit O.....498

Unit R502

Unit S.....521

*Доборолась Україна
До самого краю.
Гірше ляха свої діти
Її розпинають.*

Тарас Шевченко

П'ЯТЬ РОКІВ ЖИТТЯ ПО-НОВОМУ В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

Передмова

Соціологічний вимір – це суб'єктивне оцінювання населенням або його різними соціальними групами (демографічними, територіальними, соціально-класовими, духовними та ін.) стану суспільства та свого становища в суспільстві (матеріального, статусного, соціально-психологічного та ін.).

Перевага такого сприйняття життя в тому, що ми отримуємо ту суб'єктивну реальність, яка й визначає поведінку людини тієї чи іншої соціальної групи в економічній, соціальній, політичній, культурній та духовній сферах життя суспільства.

Соціологічні показники дають можливість щорічно оцінювати стан демократичних перетворень в українському суспільстві, рівень добробуту населення та дають змогу порівнювати за рівнем задоволеності або комфортності життя різні регіони країни та різні соціальні групи незалежно від рівня їх матеріального забезпечення, політичних поглядів, рівня культури та духовності. Відомо, що й “багаті теж плачуть”, а щастя – в кожного своє.

Окрім цього, об'єктивні, статистично зафіксовані показники стану суспільства по-різному відображаються на якості життя різних соціальних груп і кожної окремої людини. Наприклад, якщо 90% багатства країни належить 10% населення, то говорити про середній рівень добробуту населення принаймні цинічно.

Саме як цинізм, а не інакше, сприймаються більшістю населення заяви провладних політиків про середню заробітну плату в Україні в цьому році близько 10 тис. гривень. І це тоді як тільки в Нафтогазі (750 осіб) мають середню зарплату 100 тис. гривень, а топ-менеджери навіть державних компаній,

прокурори, судді та інші “топ” отримують на місяць у рази, а то й десятки разів більше. Не обділяють себе й “слуги народу”, професійні патріоти та замовні активісти. Загальноприйнятим показником рівня розвитку суспільства, що оприлюднюється Програмою розвитку ООН, є індекс людського розвитку. Він фіксує валовий внутрішній продукт на душу населення, рівень освіти (кількість років навчання) і середню тривалість майбутніх років життя. При цьому і структура валового продукту, і його матеріально-речовий склад, загалом, як і якість освіти, залишаються в тіні. Але саме від цього залежить рівень життя. Якщо ВВП у вартісному вираженні зростає за рахунок підвищення цін на вироблену продукцію, а натурально-речовий склад – за рахунок випуску військової продукції, то це не лише не підвищить можливість задоволення потреб населення, а й неминуче знижує зростання його добробуту.

Тому, коли Прем'єр-міністр України робить заяви про зростання ВВП країни у 2018 р., заробітної плати та інших соціальних виплат у грошових знаках (гривні) та замовчує натурально-речовий склад ВВП і реальну заробітну плату, то явно лукавить, якщо не сказати інакше. Якщо вже говорити про реальні доходи населення (а не в гривні), то треба оцінити купівельну спроможність нашої грошової одиниці, якщо не з усією сукупністю матеріальних благ і послуг, що виробляються в Україні, то хоча б з одним таким ліквідним “товаром”, як долар США. Тоді доведеться визнати, що добробут населення України (й то в середньому!) знизився за п'ять років життя “по-новому” як мінімум більш як утричі. А Україна отримала “міжнародне визнання” як найбідніша і найкорумпованіша країна Європи.

Намагання політичної влади конституційним законом наблизити Україну до стандартів Європейського Союзу псевдо-економічно і лише вводять в оману народ країни: багатство країни і добробут населення не будується навіть диктаторськими законами, а тільки працею, що базується на знаннях і науці. Законом можна змінити лише ціну. Збільшити вироблену вартість – тільки розумною працею.

Об'єктивні економічні й соціальні показники змін в українському суспільстві за останні п'ять років не лишають місця для оптимізму. Основна причина – втрати в головній продуктивній силі суспільства: освічених і професійних людей як у виробництві, так і в інших сферах суспільства, в освіті,

науці, культурі. Не говорячи вже про політику, що за останні п'ять років опинилась під зовнішнім управлінням. У міністерствах і центральних відомствах України пройшла ціла череда "варягів", і явно не найкращих. Наприкінці п'ятирічки життя "по-новому" кількість громадян країни, які не схвалюють такий "експеримент", суттєво зросла. Хоча на початку "життя по-новому", незважаючи на "українізацію", Президент України навіть висловлював думку про проведення засідань уряду англійською мовою.

Соціологічні ж суб'єктивні виміри суспільства на відміну від об'єктивних, що вимірюються статистично, виявляються не настільки гнітючими. Привід для обережного оптимізму, очевидно, в тому, що соціологічні виміри показують що і кому треба робити для подолання соціально-економічної кризи, реанімації інститутів держави і недопущення розвалу української держави.

Найбільш комплексним соціологічним показником соціального самопочуття людини в суспільстві, який розроблений в Інституті соціології НАН України (Н. Паніна і Є. Головаха) і реалізується в моніторинговому дослідженні українського суспільства з 1995 р., є інтегральний індекс соціального самопочуття (ІСС-20). Індекс вимірюється за шкалою оцінки двадцяти різних соціальних благ, кожне з яких оцінюється респондентом у сенсі того, вистачає чи бракує йому цього блага. Достатність більшості соціальних благ свідчить про високий рівень соціального самопочуття людини в суспільстві, що робить можливим відстеження динаміки загального рівня благополуччя населення.

За всі роки вимірювань ІСС не досягав нульового рівня – 40 балів (коли показник наявності благ дорівнює показнику їх нестачі). Це свідчить загалом про погане (негативне) соціальне самопочуття. Перший 2014 р. "життя по-новому" ІСС становив 39,5 бала. Знизившись у 2016 р., соціальне самопочуття у 2017 р. знову зросло, і у 2018 р. ІСС уперше перевищив нульову відмітку, досягши 40,7 бала. Нехай навіть доволі незначне, але все ж таки позитивне підвищення соціального самопочуття є свідченням певного пристосування населення до умов життя, що склалися, та ініціативного розв'язання самими громадянами України, без сподівань на державу, своїх життєвих проблем. Саме в ці роки в Україну стали щорічно офіційно надходити близько 8–10 млрд доларів від трудових мігрантів. За даними

моніторингу Інституту соціології НАН України, це джерело останні два роки формує значну частку сімейного бюджету українців.

Досягнення певної рівноваги соціального самопочуття багато в чому пов'язано з подоланням найбільш активною, освіченою і професійною частиною населення України державного патерналізму. Це не могло не відобразитися на зниженні гордості людей за українське громадянство з 3,7 бала у 2015 р. до 3,5 бала у 2018 р. (за 5-бальною шкалою).

Сподівання передусім на себе, а не на державу в розв'язанні своїх життєвих проблем проявляється і в баченні населенням свого майбутнього і майбутнього України. Якщо стосовно України "безвихідь, розгубленість і тривога" зростали, то щодо бачення свого майбутнього ці негативні відчуття зменшилися. Відповідно знизилася в ці роки і поширеність настроїв соціальної розгубленості та непристосованості до соціальної дійсності. Це набуло відображення в зниженні індексу аномійної деморалізованості з 10,3 бала у 2012 р. до 9,3 бала у 2018 р. Цей індекс відображає психологічну реакцію людей на соціальну ситуацію, коли одну систему норм і цінностей, що поєднує людей у спільноту, зруйновано, а іншу – ще не сформовано.

Відповідно, зменшився і показник соціального цинізму з 10,1 у 2012 р. до 9,5 у 2018 р. Індекс цинізму відтворює міру зневажливого ставлення до загальноприйнятих цінностей. Високий рівень поширеності цинізму може становити серйозну перешкоду на шляху формування демократичної системи цінностей.

Про ступінь відкритості суспільства та його здатність до цивілізаційних змін свідчить також індекс національної дистанції. Тенденція зменшення цього індексу за 2012–2016 рр., на жаль, не спостерігалася у 2018 р. Тобто за останні два роки українське суспільство не стало відкритішим і толерантнішим. Враховуючи загальноєвропейську тенденцію зростання популярності політичних сил, які ставлять під сумнів принципи відкритості та національної толерантності, слід враховувати можливість посилення в Україні позицій праворадикальних організацій та рухів. А якщо врахувати, що за останні два роки підвищився індекс дестабілізаційності протестного потенціалу, загрозу протестних акцій під радикальними гаслами слід оцінювати як доволі серйозну.

Характерною рисою “життя по-новому”, незважаючи на публічну обіцянку швидкого миру (АТО – це години чи тижні), стали, починаючи з 2014 р., убивства і каліцтва десятків тисяч людей і вже п'ятилітня війна на сході України. Саме війна справила й продовжує справляти найбільш негативний вплив на всі сфери життя суспільства.

Сьогодні, як і декілька років тому, проблема визначення характеру конфлікту на сході (агресія Росії чи громадянська війна) залишається дуже важливою. Відповідаючи на запитання “З ким сьогодні воюють українські силові структури на Донбасі?”, респонденти у 2018-му, як і у 2015, 2016, 2017 рр., віддали перевагу варіантові відповіді: “з найманцями (місцевими та іноземними, які воюють за гроші), яких підтримує Росія” (відповідно 36,6%, 36,5%, 28,6% і 33,1%). На другому місці в усі ці роки (окрім 2016-го) відповідь “з регулярною російською армією” (відповідно 17,4%, 12,9%, 20,4% і 16,8%). Кількість прихильників такої позиції у 2018 р. майже не змінилась порівняно з 2015 р., але дещо зменшилась порівняно з 2017 р. Третє місце займає відповідь “з місцевим ополченням, яке фінансується, озброюється та керується з Росії” (відповідно 15,9%, 18,4%, 18,4% і 14,4%). Невеликий відсоток голосів набрали відповіді “з місцевим ополченням та іноземними добровольцями, які діють самостійно” (6,4%, 7,2%, 6,9%, 5,6%) і “з місцевим ополченням, чинним самостійно” (4,3%, 4,1%, 4,7%, 2,6%). Зауважимо, що доволі значний відсоток українців не може відповісти на це запитання (19,3%, 20,9, 21,5%, 27,5%). Кількість тих, хто не визначився, зросла у 2018 р. порівняно з 2015 р. на 8,7% пункта. Очевидно, що їх значна вага пов'язана з суперечливою інформацією, яка подається в українських і російських мас-медіа. Масово українці не особливо відрізняють місцевих та іноземних найманців, що фінансуються Росією, у результаті чого маємо такі розбіжні показники – не громадянська війна, але і не агресія, або й те, й інше разом.

Показово, що сьогодні у Західному регіоні майже третина населення (30,1%) вважає, що українські структури воюють із регулярною російською армією, тоді як на сході таких – 11,1%, а на Донбасі – лише 3%. Але при цьому з 2015 по 2018 рр. на заході їх кількість дещо збільшилась, на сході майже не змінилась, а на Донбасі, навпаки, зменшилась. З 2015 по 2018 рр.

спостерігається збільшення частки тих, хто не визначився з відповіддю на це запитання, на заході з 7,1% до 14,1%, на Донбасі (підконтрольні Україні території) з 48% до 69%, на сході їх кількість майже не змінилася.

Невизначеною є думка населення щодо сценаріїв вирішення конфлікту на сході України. За чотири роки з 2015 по 2018 р. невизначеність зберігалась і навіть посилилась (у 2015 р. не визначились із сценарієм – 22,4%, у 2018 р. – 29,4%). За цей час у сценаріях дещо змістилися пріоритети: якщо у 2015 р. переважала частка тих, хто підтримує “здійснення економічної і територіальної блокади непідконтрольних територій до їх повернення”, то у 2018 р. – переважає сценарій “визнання за ДНР і ЛНР права на часткову незалежність, початок переговорів щодо їх особливого статусу у складі України”. До наших громадян поступово приходять розуміння того, що там теж живуть люди і вони є заручниками існуючої ситуації. Кількість тих, хто підтримував “продовження бойових дій до повернення під контроль усіх територій на сході України”, залишилась за ці роки незмінною (відповідно по 18,3% у 2015 і 2018 рр.). Майже не змінилося співвідношення бажаючих “відокремити ДНР і ЛНР від України, відмовитися від цих територій” (14,5% у 2015 р. і 13,2% у 2018 р.).

Але принципова відмінність є у відповідях на це запитання респондентів з заходу, сходу і Донбасу України. Чим далі від фронту – тим більше бажаючих воювати. Якщо майже третина (33%) респондентів з заходу воліє у 2018 р. воювати до переможного кінця (“продовжувати бойові дії до повернення під контроль усіх територій на сході України”), то на сході таких майже вдвічі менше – 14,5 %, а на Донбасі – лише 1,8%. Крім того, частка тих респондентів з Донбасу, які вважали за краще “визнати за ДНР і ЛНР право на часткову незалежність, розпочати переговори щодо їх особливого статусу у складі України”, зросла з 20,1% у 2015 р. до 36,7% у 2018 р. На заході, так само як на сході і на Донбасі, зростає кількість тих, хто не знає, як можна розв’язати конфлікт на Донбасі.

З 2015 по 2018 р. спостерігається спад готовності респондентів, їх рідних, друзів, знайомих “зі зброєю битися за повернення території самопроголошених ДНР/ЛНР під контроль України” з 29,6% до 19%. Відповідно кількість тих, хто не готовий боротися за повернення Донбасу зі зброєю в руках, помітно зросла з

42,8% у 2015 р. до 50,4% у 2018 р. Також зросла і кількість тих, хто не визначився – з 17,3% у 2015 р. до 21,3% у 2018 р. Населення нашої країни поступово доходить думки, що конфлікт не вирішити військовим шляхом і необхідно знаходити компроміси з обох сторін. Особливих відмінностей у відповідях респондентів на це запитання залежно від регіонів не виявлено, за винятком Донбасу. У цьому регіоні дуже мала частка тих, хто особисто готовий битися за повернення ДНР/ЛНР в Україну (2%). На заході та на сході таких 8,2% і 8,1% відповідно.

Не змінюється і ставлення українців до питання можливого повернення контролю влади України над зоною АТО. Частка тих, хто вважає, що “Донбас буде повернено” або “Донбас може повернутися на умовах особливого статусу цих територій”, майже однакова у 2015 і 2017 рр. (відповідно 39,4% і 39,6%). Кількість тих, хто вважає, що Донбас втрачений для України назавжди, зросла лише трохи – з 13,8% у 2015 р. до 15,3% у 2017 р. Незмінною залишилася і частка тих, хто вважає, що “Донбас повернеться, якщо припиниться підтримка з боку Росії” (26,4% і 26,3%). Ця думка залишалася пріоритетною як у 2015 р., так і в 2017 р.

Деякі зміни за період з 2015 по 2017 р. відбулися у ставленні населення України до державної політики щодо невідконтрольних українській владі територій у Донецькій та Луганській областях. Хоча в цілому пріоритети не змінилися, на першому місці, як у 2015 р., так і у 2017 р., стоїть позиція “ці території самі повернуться під контроль українського уряду із погіршенням на них економічної ситуації та покращеннями в Україні”, але частка людей, які її підтримують, зменшилася у 2017 р. порівняно з 2015 з 38% до 33,6%. За цей період дещо зріс відсоток тих, хто вважає, що “необхідно військовими засобами встановити контроль над цими територіями” (з 18,9% до 20,7%). Ще один показовий аспект: кількість тих, хто не знає, що має робити держава в даному випадку, зросла (з 28% у 2015 р. до 32% у 2017 р.).

Політика декомунізації всіх сфер політичного та суспільного життя в Україні, яку в 2014–2018 рр. проводили Президент, Верховна Рада України та уряди В. Яценюка і В. Гройсмана, призвела до зменшення серед населення прихильників комуністичної ідеології, але рівень підтримки останньої залишається

вищим порівняно з підтримкою зеленої, ліберальної, християнсько-демократичної та націоналістичної ідеологічних орієнтацій і суттєво поступається кількості тих, хто ідентифікує себе з національно-демократичною, соціал-демократичною і соціалістичною ідеологіями. Водночас нав'язування бандерівської ідеології і героїзація людей, які співпрацювали з нацистами, лише посилює розкол українського суспільства.

В оцінці політичної ситуації в Україні упродовж останнього п'ятиліття виокремлюється 2014 р. (рік революції та початку війни на Донбасі), коли більше половини громадян (55,4%) вважали, що політична ситуація є критичною, вибухонебезпечною, 41% – напруженою. Починаючи з 2015 р., ситуація почала поступово стабілізуватися, але залишилась гіршою показників 2013 р.

Геополітичні орієнтації громадян після Революції гідності та збройної агресії Росії на Донбасі суттєво змінилися.

Так, у 2013 р. абсолютна більшість громадян (54,4%) негативно ставились до НАТО, половина населення (49%) позитивно ставилось до вступу України до Союзу Росії і Білорусі, значна частка респондентів (42%) позитивно ставилися до ЄС. Сьогодні частка прихильників ЄС зросла до 48%, кількість позитивно налаштованих щодо вступу до НАТО (39,6%) на 10 пунктів перевищує кількість противників вступу (29,8%) і більше половини (54,4%) – проти приєднання до союзу Росії і Білорусі (за 22%).

Водночас у 2018 р. 48,2% громадян вважають, що відносини між Україною і Росією мають бути дружніми: без віз і митниць на кордоні (32,2%, у 2015 р. таких було 35,1%); вони мають об'єднатися в економічний союз з вільним пересуванням товарів і робочої сили (12,8%, у 2015 р. таких було 10,5%); або взагалі мають об'єднатися в одну державу (3,2%, у 2015 р. таких було 2,4%). При цьому поступово зменшується частка тих, хто вважає, що вони мають бути, як між сусідніми державами – з візами та митницями на кордоні, з 47,8% у 2015 р. до 39,7% у 2017 р. та 42,4% у 2018 р.

Відповідно до цивілізаційного підходу українське суспільство виглядає якщо не розколотим, то доволі диференційованим. Так, у 2018 р. частка тих, хто вважав, що їм найбільш близькими є традиції, цінності та норми поведінки громадян країн Західної Європи, становила 35,2% громадян. Натомість

для 40,4% населення України найближчими є традиції, цінності та норми поведінки громадян східнослов'янських країн. 24,3% громадян не змогли визначитися щодо цього питання. Для порівняння – у 2014 р. частка населення України, для якої найбільш близькими є традиції, цінності та норми поведінки громадян країн Західної Європи, становила 28%, а частка, для якої найближчими є традиції, цінності та норми поведінки громадян східнослов'янських країн, дорівнювала 39,6%. Часта населення, що не змогло визначитися з цивілізаційними цінностями, сягала 32,2%.

Соціальна напруженість у суспільстві є певною мірою наслідком загострення політичних протистоянь і напруженості в політичній сфері, але не тільки. У цілому загальна оцінка соціальної напруженості в суспільстві зростає. Якщо у 2017 р. вона становила 6,8 бала за 10-бальною шкалою, то у 2018 р. оцінка піднялася до 7,3 бала.

Суб'єктивні оцінки населенням актуальних соціальних загроз слугують доволі надійним барометром, що дає змогу визначити чинники, які впливають на оцінку ситуації в суспільстві як напруженої.

Актуальним чинником підвищення соціальної напруженості є проблема підвищення в рази тарифів на комунальні послуги та цін на ліки, платність медичних послуг і руйнування системи охорони здоров'я. Суттєво зросли показники побоювань холоду в квартирі (з 25,0% у 2017 р. до 31,3% у 2018 р.). Новою тенденцією стало суттєве зростання страхів стосовно можливих міжрелігійних конфліктів – з 8,2% у 2017 р. до 14,7% у 2018 р., що свідчить про певну суперечливість оцінок населенням процесу створення в Україні незалежної православної церкви відповідно до Томосу Вселенського патріарха.

Наочною характеристикою рівня соціальної напруженості є характерні ознаки образу сучасного українського суспільства. Найчастіше цей образ асоціюється у сприйнятті людей з такими характеристиками, як “безлад” (45,1%), “злидні” (33,9%) та “розруха” (32,3%). Менш поширені, але також доволі популярні ознаки сьогодення – образи “протистояння” (22,6%) та “глухого кута” (18,8%). Натомість позитивні ознаки приписуються сучасному українському суспільству значно рідше. Бачать цей образ крізь призму “перспективи” 12,6%,

відмічають “згуртованість” 10,6%, асоціюють зі “свободою” 8,9% респондентів.

За останній рік помітного негативного забарвлення набула й палітра переживань населення щодо майбутнього України. Суттєве підвищення позитивних очікувань, що відбулося між 2013 та 2014 рр., поступово спадає. Особливо помітим є погіршення за останній рік. З оптимізмом дивляться в майбутнє України сьогодні 20,1% населення (проти 26,4% у 2017 р.), відчуття безвиході зросло з 11,6% до 18,2%, тривога – з 30,2% до 37,6%, страх – з 15,4% до 21,1%. На тлі невизначеності й сумнівів щодо майбутнього країни не тільки зростає рівень соціальної напруженості, а й створюються сприятливі умови для зростання протестних намірів.

Зростання ймовірності масових виступів простежувалося у 2014–2015 рр., коли ця кількість сягала 35–36%. Втім, порівняно з “дореволюційними” 2012–2013 рр., коли цей показник коливався в межах 21%, у 2018 р. оцінка ймовірності масових виступів стала поширеною серед 29,1% населення.

У 2018 р. частка готових брати участь у протестах зросла до показника 29,1% опитаних, що є подібним до результатів 2014 р., коли цей показник сягнув максимуму – 29,6% опитаних. Утім, треба мати на увазі, що напередодні Революції гідності, у 2013 р., частка особистої готовності брати участь у протесті становила лише 22% респондентів.

Більш прогностичним є індекс дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП), який обчислюється з урахуванням коефіцієнта дестабілізаційності кожної акції, в якій респондент готовий узяти участь. Критичне його значення дорівнює 4,4 бала, що показує реальну готовність населення до масових акцій протесту. За останні роки цей індекс стабільно фіксується на критичному рівні. Однак, якщо напередодні Євромайдану у 2013 р. індекс сягнув позначки 5,4 бала, то у 2018 р. він упав до 4,5 бала. Це пов’язано зі зниженням підтримки найбільш дестабілізаційних протестних дій – пікетування та захоплення будівель державних установ, блокування шляхів сполучення. З іншого боку, результати опитування 2018 р. засвідчили регіональні відмінності ІДПП: на заході – 3,3 бала, у центрі – 5,8, на півдні – 4,4, сході – 3,9, що вказує на на-

явність серйозного чинника дестабілізації у столичному регіоні напередодні президентських та парламентських виборів.

Як і у 2012–2013 рр., у 2018-му кількість тих, хто вважає, що “потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя”, перевищує кількість тих, хто вважає, що “потрібно за будь-яку ціну зберігати порядок, мир та спокій”. Поряд з тим у тривожні 2014–2015 рр. розподіл був зворотним: частка тих, хто вважав за потрібне зберігати будь-якою ціною порядок, мир і спокій, перевищувала тих, хто вважав за краще активно протестувати.

Соціально-економічне становище громадян, крім загальної економічної ситуації в країні, визначається значною мірою статусом їх зайнятості і матеріальним станом. Внаслідок нестачі робочих місць і гідної заробітної плати поширюється внутрішня і міжнародна трудова міграція. За даними моніторингу Інституту соціології НАН України, серед тих, хто працює, кожний п'ятий (20,0%) має роботу в іншому населеному пункті України, 1,9% респондентів – у інших країнах. За останні п'ять років суттєво зросла кількість громадян, які мають досвід роботи за кордоном або планують його отримати. У 2012 р. досвід тимчасової роботи за кордоном (безпосередній або когось із членів сім'ї) мали 13,7% населення, у 2018 р. – 25,2%. Планували у 2012 р. поїхати за кордон на тимчасові заробітки протягом найближчого року 5,3% громадян, у 2018 р. – 14,6% опитаних. Лише за два роки з 2016-го по 2018 р. кількість тих, хто жодного разу не виїжджав за кордон особисто з метою тимчасової роботи, поменшала з 91,7% до 56,2%. Практично кожний п'ятий житель країни (17,9%) виїжджав за кордон з цією метою, а кожний десятий – двічі або навіть більше трьох разів (10,3% і 12,8%, відповідно). Зарубіжні заробітки стають потужною дохідною статтею бюджетів домогосподарств. За оцінками майже половини українських громадян (46,2%), у сім'ях їх знайомих, члени яких працюють за кордоном, зарубіжні заробітки становлять понад 50% бюджету сім'ї, на думку третини (35,8%) – від 20 до 50%.

Упродовж останніх років стабільно високим залишається занепокоєння населення зростанням цін і тарифів (74,3%), безробіттям (57,8%), невиплатами зарплат і пенсій (57,0%), страхом холоду в квартирах (31,3%) тощо. За даними опитування, 2017 р. більшість українських сімей (64,8%) на харчування і

оплату комунальних послуг у опалювальний сезон витрачають від 75 до 100% сукупного місячного доходу. Люди змушені вдаватися до практик жорсткої економії, обмеження своїх потреб і пошуків додаткових можливостей виживання.

Сьогодні громадяни визнають свою країну бідною. Серед 12 характеристик, які для респондентів найтісніше пов'язані з образом сучасної України, 34% обрали “злидні” (частіше тільки “безлад” – 45%), а “багатство” – лише 3%. Тобто вони описують власну соціальну ситуацію як “нерівність в умовах злиденності значної частини населення”.

Водночас масштабне залучення громадян до неофіційних (тіньових) відносин у різних галузях господарства, а в останні роки ще й у Світовій мережі, поряд із грошовими переказами українських трудових мігрантів, дають змогу значній кількості домогосподарств досягати більш-менш прийнятних за даних умов параметрів споживання. І поряд з тим встановлювати й легалізувати відчуженість (дистанцію) між громадянами та державою з її уповноваженими інстанціями, на фоні тотальної недовіри до різних державних і політичних інституцій.

За роки “життя по-новому” рейтинг Президента П. Порошенка суттєво знизився. Якщо у 2014 р. йому схильні були довіряти 34%, то у 2018 р. – лише 8%. Для порівняння, рейтинг Президента Л. Кучми знижувався з 27% у 2000 р. до 15% – у 2004 р.; у В. Ющенко – з 49% у 2005 р. до 23% – у 2009 р., у В. Януковича – з 31% до 10% (2010–2013 рр.). Від довіри до Президента багато в чому залежить і рівень довіри до уряду. Так, найбільше йому довіряли у 2014 р. (після обрання нового Президента), а не у 2016 р., коли змінилися Прем'єр-міністр і уряд.

Довіра до парламенту дещо зростала тільки після революцій 2005 і 2014 рр., в інші роки залишалась на дуже низькому рівні, так само як і довіра до політичних партій.

Довіра до інших органів влади (прокуратура, суд) і до, і після 2013 р. весь час перебувала на дуже низькому рівні (5–7%). Натомість рівень довіри до поліції, яка у 2016 р. прийшла на зміну міліції, за період 2015–2017 рр. зріс утричі, – а у 2018 р. знову суттєво впав. Довіра до місцевих органів влади наприкінці 2015 р. зросла вдвічі, а сьогодні – знову знизилась.

За останні п'ять років високий рівень довіри має тільки армія, яка реформується і тримає фронт на Донбасі. І довіра до неї сьогодні (43%) більш як удвічі перевищує рівень, який вона мала у 2013 р., але нижчий, ніж був у 2017 р. (46%).

Що стосується оцінки діяльності Президента України, то слід зазначити її поступове зниження з 4,7 бала у 2014 р. до 3,1 у 2017 та 2018 рр. Оцінка українським населенням діяльності Президента Росії В. Путіна, яка, до речі, теж зменшилась з 5,8 бала у 2013 р. до 3 у 2017 р., але у 2018 р. становила 3,7, значно перевищивши, попри його демонізацію і звинувачення у всіх бідах України, оцінку діяльності П. Порошенка. Оцінка діяльності білоруського лідера О. Лукашенка залишається стабільно високою і становила 6,5 бала у 2013 р., 6 балів – у 2017 р. та 6,4 бала – у 2018 р.

Помірною, але такою, що перевищує оцінку діяльності Президента України, є оцінка діяльності Президента США Д. Трампа, яка у 2017 р. становила 4,2 і зросла до 4,9 бала у 2018 р.

Провладні політики і політологи, які їх обслуговують, у всіх наших негараздах звинувачують передусім Росію та її Президента В. Путіна. Такої думки дотримується і майже третина населення України (без досі невідконтрольних Криму і Донбасу). Однак все ж таки значна більшість населення вважає, що погіршують ситуацію в країні насамперед внутрішні українські суб'єкти: нинішні очільники держави, політики, олігархи та пасивна більшість населення.

Але головним внутрішнім українським суб'єктом є громадяни України. І від волі та праці кожного громадянина країни залежить можливість змінити життя в Україні на краще вже починаючи з 2019 р. Як писав відомий поет, “Воля и труд человека, дивные дивы творят...”. Створімо ж і ми, Громадяни України, диво у Своїй країні. Закордон нам не допоможе.

*В. М. Ворона,
директор Інституту соціології,
академік НАН України*

УДК.316.722

Г. Чепурко,
доктор соціологічних наук;
В. Піддубний,
кандидат філософських наук

МОДЕРНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: СОЦІАЛЬНІ РЕАЛІЇ ТА ОРІЄНТИРИ

Модернізація українського суспільства в нашій розвідці представлена в таких реаліях: складові суспільства, що модернізуються; владні структури та соціальні інститути, які сприяють модернізації; причини, що перешкоджають цьому процесу. Вони оцінюються з позиції орієнтації населення на: цінності та норми культури країн Західної Європи чи східнослов'янських країн; громадянську ідентичність до України чи Європи; рівень довіри вченим України; особисту відповідальність за стан справ в Україні та в місті/селі.

Ключові слова: модернізація українського суспільства, емансипаційні цінності, культура, громадянська ідентичність, особиста відповідальність.

Модернизация украинского общества в нашем исследовании представлена в таких реаліях: составляющие общества, которые модернизируются; властные структуры и социальные институты, способствующие модернизации; причины, препятствующие этому процессу. Они оцениваются с позиций ориентации населения на: ценности и нормы культуры стран Западной Европы или восточнославянских стран; гражданскую идентичность на Украину или Европу; уровень доверия ученым Украины; личную ответственность за состояние дел в Украине или в городе/селе.

Ключевые слова: модернизация украинского общества, эмансипированные ценности, культура, гражданская идентичность, личная ответственность.

The paper examines the modernisation of Ukrainian society with regard to the following aspects: segments of society that are being modernised, power structures and social institutions that facilitate modernisation, factors hampering this process. They are evaluated from the standpoint of respondents' orientations towards values and cultural norms accepted by Western European or East Slavic societies, civic identity (Ukrainian or European), level of trust in Ukrainian scientists, personal responsibility for

the current state of affairs in Ukraine (in general) or in a city/village the respondent lives in.

Keywords: *modernisation of Ukrainian society, emancipative values, culture, civic identity, personal responsibility.*

Ґрунтовний аналіз модернізації сучасних суспільств є однією з основних проблем соціологічного пізнання та завдань соціальних практик, примітною рисою яких є осмислення й реальна спрямованість глобалізації/постглобалізації як історичної тенденції сучасності та її майбутнього. Значення модернізації полягає в ефективному використанні наявного потенціалу соціуму, що зумовлює активізацію його діяльності, спрямованої на економічне зростання, підвищення якості життя населення та розвиток конкурентоспроможності країни на світовому ринку. Модернізація, як нам уявляється, є цивілізованою технологією входження суспільства в глобальний соціальний простір.

У цьому масштабному процесі актуалізується спроможність України на світову конкурентну боротьбу за свій престижний статус. Це зумовлює нагальну потребу модернізаційних змін у країні, динаміка здійснення яких має специфічні форми в багаторівневих просторово-часових соціальних вимірах.

Одним із пріоритетних напрямів наявних досліджень є аналіз модернізації як цілеспрямованої радикальної трансформації суспільства під дедалі більшим впливом життєзабезпечувальних соціальних технологій. Вона набуває важливого значення для слаборозвинених суспільств, або суспільств, що розвиваються, які намагаються скоротити розрив, що відділяє їх від розвинених країн в економічному зростанні, конкурентоспроможності на глобальному рівні та якості життя населення [1, p. 25]. У цьому масштабному процесі актуальним є формування нової структури соціетальних зв'язків, соціокультурних (емансипаційних) цінностей, комунікаційних взаємодій тощо.

Поширеність даних цінностей у суспільстві є важливою характеристикою перебігу модернізації, оскільки, згідно зі стратегією інноваційної трансформації, зокрема українського суспільства, слід пов'язувати її з тим, що економічне зростання і збільшення матеріального добробуту має супроводжуватися передусім інтенсивним формуванням самодостатніх/загальноцивілізаційних цінностей, які сприяють інтеграційним про-

цесам у суспільстві. Зокрема, важливо враховувати оновлення спроможності вибору людиною свого магістрального поступу, де на аксіологічній шкалі відбувається зміщення акцентів від пріоритетів колективізму до цінностей індивідуалізму. Тут саме головний сенс становлення модерного/модернізованого суспільства полягає в проголошенні ідеї свободної особистості, яка усвідомлює себе самодостатнім ядром раціонально інтегрованих/скоординованих соціальних відносин і зв'язків.

Самодостатні (емансипаційні) цінності роблять акцент на домінуванні постматеріалістичних пріоритетів над матеріалістичними. Ці переваги уможлиблюють процес змін “традиційних конформних цінностей, що підпорядковують людську автономію дисципліні спільності, цінностям, що вивільняють і роблять акцент на виборі самої людини” [2, р. 342].

Аспекти модернізації українського суспільства в нашому дослідженні представлені в таких реаліях: складові суспільства, які модернізуються; владні структури та соціальні інститути, що сприяють модернізації; причини, які заважають модернізації. Вони оцінюються респондентами з позицій: їх орієнтацій на цінності та норми культури країн Західної Європи чи східнослов'янських країн; громадянської ідентичності (прихильність до громадянства України або Європи); рівня довіри вченим України; особистої відповідальності за стан справ в Україні й у місті/селі.

Культура, виконуючи гуманізуючий початок цивілізації та інтегративну функцію, формує не лише образ цивілізації, її особливості, відмінності від інших, а й зберігає цілісність її участі в часі – просторі. До того ж цінності й норми культури, її традиції, вірування і звичаї діють як у складі соціальних механізмів, так і самостійно.

Європейська модель суспільства декларує свої визначені цінності: гідність людини, її цінність, суверенність, громадянська активність у обстоюванні прав і свобод людини, захист справедливості і закону. Дані моніторингу свідчать про поступове збільшення прихильності українців до європейських цінностей, водночас орієнтація на цінності східнослов'янських країн упродовж останнього десятиліття залишається доволі стабільною. Контингент орієнтованих на західноєвропейські цінності збільшується за рахунок тих, хто не визначився зі своїми уподобаннями. Особливо це помітно між 2013 та 2016 рр. (18%).

Респонденти, які схильні орієнтуватись на цінності і норми країн Західної Європи (І тип), більш оптимістично оцінюють модернізованість усіх складових українського суспільства, ніж ті, хто сповідує соціокультурні атрибути східнослов'янських країн (ІІ тип). Особливо помітно це в оцінці модернізації інститутів громадянського суспільства: (І тип – 49,1%; ІІ тип – 28,8%) (табл. 1). Також у опитаних першого типу більше позитиву в оцінці сприяння владних структур і соціальних інституцій, зокрема, це стосується міжнародних громадських організацій (52,4%); вітчизняних громадянських організацій (49,6%); бізнесових осередків (31,2%). Зазначимо, що найменший внесок роблять політичні партії та блоки (І тип – 9,3%; ІІ тип – 6,6%).

Проводити державну політику нарощування модернізаційного капіталу соціальних змін у країні цілеспрямовано повинні передусім вищі владні структури. Але, як свідчать наші соціологічні дані, респонденти негативно оцінюють діяльність можновладців. Вони вважають, що своїми діями/бездіяльністю найбільше впливають на погіршення ситуації в нашій країні нинішні очільники держави (Президент, Кабінет Міністрів, Верховна Рада) – 74,3% [3, с. 528]. Очевидно, що за такої безвідповідальної “діяльності” вищих держпосадовців задекларована модернізація, реформування країни в трьох взаємопов’язаних вимірах: економічного розвитку, інституціональних змін і формування емансипаційних цінностей – відбуваються з млявоплинним успіхом.

Ефективності модернізаційних процесів нашого суспільства заважають такі перешкоди: відсутність лідерів, здатних ініціювати/очолити цей процес (І тип – 63,2% відповідей; ІІ тип – 52,0 %); небажання владних/політичних еліт докорінно змінювати суспільство (І тип – 50,7%; ІІ тип – 60,0 %); небажання влади нести витрати (матеріальні, грошові, часові) (І тип – 46,2%; ІІ тип – 50,8%).

Показником ставлення до реалій української модернізації є, до певної міри, прихильність до національної або європейської ідентичності. Стосовно європейської ідентичності, то необхідно брати до уваги важливість інтеграції соціуму/суспільства на глобальному рівні. Це спричиняє появу нового, всесвітнього етосу, ґрунтованого на відчутті відповідальності за долю всього людства, а саме: обстоювання прав і свобод людини, зміцнення пова-

Розподіл відповідей щодо оцінки реалій модернізації українського суспільства відповідно до вибору цінностей і норм різних типів країн та громадянської ідентичності, 2017 р. (%)

		Цінності і норми		Громадянська ідентичність	
		Країни Західної Європи	Східно-слов'янські країни	Громадянин України	Громадянин Європи
<i>Складові суспільства</i>					
1.	Економічна сфера	33,8	23,6	15,7	24,0
2.	Політична система	28,5	14,0	10,7	12,0
3.	Ціннісно-нормативна система	27,4	23,8	12,7	20,0
4.	Інститути громадянського суспільства	49,1	28,8	18,8	28,0
<i>Сприяння владних структур та соціальних інститутів</i>					
1.	Бізнесові осередки	31,2	19,1	12,1	8,0
2.	Президент України	23,6	14,4	10,9	8,0
3.	Верховна Рада України	15,6	10,6	7,4	8,0
4.	Кабінет Міністрів України	12,9	10,1	6,1	12,0
5.	Вітчизняні громадські організації	49,6	33,4	20,4	32,0
6.	Міжнародні громадські організації	52,4	30,9	20,2	44,0
7.	Об'єднання роботодавців	25,1	14,7	10,0	16,0
8.	Політичні партії та блоки	9,3	6,6	4,2	4,0
9.	Національна академія наук України	19,9	14,4	8,6	12,0
<i>Причини заважання</i>					
1.	Відсутність лідерів, здатних ініціювати/очолити цей процес	63,2	52,0	27,3	37,5
2.	Небажання владних/політичних еліт докорінно змінювати суспільство	50,7	60,0	27,0	37,5
3.	Небажання влади нести витрати (матеріальні, грошові, фінансові, часові тощо)	46,2	50,8	25,6	12,5
4.	Слабкість волевиявлення/активності громадянського суспільства у підтриманні цього процесу	16,6	14,9	7,4	—

ги до закону, захисту довкілля тощо. Це стосується, зокрема, радикальної трансформації суспільств, яка збільшує спроможність людей і масштаби здійснення ними вибору власного майбутнього.

Ідентифіканти європейського гатунку більш позитивно оцінюють модернізацію всіх складових українського соціуму, особливо інститутів громадянського суспільства (28,0%), що свідчить про їх значний потенціал організаційної мобілізації, яка об'єднує людей, соціальні групи, громадські рухи на засадах солідарності. Вона передбачає вибудовування міцних горизонтальних зв'язків усередині самого соціуму, розвиток соціальної самоорганізації, створення інноваційної соціальності, яка буде заснована на владній поліархії та реальній консолідації влади і народу.

Оцінюючи рівень сприяння владних структур і соціальних інститутів модернізації, зазначимо, що взагалі респонденти доволі критично ставляться до їх внеску в цей процес. Але порівняно значна частина тих, хто ідентифікує себе як "громадянин Європи", позитивно оцінюють роль вітчизняних і міжнародних громадських організацій (32,0% та 44,0%).

Стосовно перешкод поступу модернізації, то більше третини респондентів, які ідентифікують себе як "громадянин Європи", відзначають такі: "відсутність лідерів, здатних ініціювати/очолити цей процес" (37,5%) та "небажання владних/політичних еліт докорінно змінювати суспільство" (37,5%). Більш позитивно налаштовані представники іншого типу ідентичності - "громадянин України" (відповідно - 27,3% та 27,0%). Доволі суттєва різниця в оцінці такої позиції як "небажання влади нести витрати (матеріальні, грошові, часові тощо)": "громадянин України" - 25,6%; "громадянин Європи" - 12,5%. Останню причину заважання - "слабкість волевиявлення/активності громадянського суспільства у підтримці цього процесу" - респонденти обох типів ідентичності зарахували до розряду зовсім несуттєвих (громадянин України - 7,4%; громадянин Європи - 0%).

У певному сенсі респондентам, які довіряють вітчизняним вченим, притаманна компетентність як обізнаність/поінформованість щодо стану і тенденцій розвитку в цілому суспільства, а також, маємо надію, і проблеми радикальної трансформації його. В їхніх відповідях щодо динаміки модернізації основних сфер суспільства помітна варіативність її результативності (політична система - 23,1%; інститути громадянського суспільства - 39,1%) (табл. 2).

Розподіл відповідей щодо оцінки реалій модернізації українського суспільства залежно від рівня довіри вченим України та особистої відповідальності, 2017 р. (%)

		<i>Рівень довіри</i>	<i>Особиста відповідальність</i>	
		<i>Довіряю</i>	<i>За стан справ в Україні</i>	<i>За стан справ у місті/селі</i>
<i>Складові суспільства</i>				
1.	Економічна сфера	33,6	33,3	34,2
2.	Політична система	23,1	26,9	22,8
3.	Ціннісно-нормативна система	28,8	33,1	30,3
4.	Інститути громадянського суспільства	39,1	49,4	44,6
<i>Сприяння владних структур та соціальних інститутів</i>				
1.	Бізнесові осередки	28,8	32,5	27,4
2.	Президент України	26,4	10,5	20,4
3.	Верховна Рада України	17,5	13,5	13,7
4.	Кабінет Міністрів України	15,8	15,8	15,6
5.	Вітчизняні громадські організації	40,3	59,3	49,2
6.	Міжнародні громадські організації	42,7	54,6	51,3
7.	Об'єднання роботодавців	21,8	26,3	22,4
8.	Політичні партії та блоки	8,2	11,0	8,0
9.	Національна академія наук України	18,6	21,9	20,0
<i>Причини заважання</i>				
1.	Відсутність лідерів, здатних ініціювати/очолити цей процес	60,0	52,0	54,5
2.	Небажання владних/політичних еліт докорінно змінювати суспільство	56,1	53,1	55,7
3.	Небажання влади нести витрати (матеріальні, грошові, фінансові, часові тощо)	47,8	55,9	48,5
4.	Слабкість волевиявлення/активності громадянського суспільства у підтриманні цього процесу	13,8	13,8	16,9

Стосовно довіри вченим України необхідно зазначити, що стан науки в суспільстві не тільки віддзеркалює загальний рівень його інтелекту і культури, а й визначає реальні мож-

ливості та перспективи подальшого зростання. У нашому суспільстві, попри погіршення стану науки, рівень довіри до вітчизняних вчених на тлі перманентної тотальної недовіри до вищих владних інститутів функціонування суспільства залишається доволі високим упродовж усіх років спостережень (2015 р. – 51,1%, 2016 р. – 47,3%; 2017 р. – 58,1%).

Щодо оцінки ролі владних структур і соціальних інституцій у сприянні модернізації українського суспільства, то вона є доволі оптимістичною по відношенню до: міжнародних громадських організацій (42,7%); вітчизняних громадських організацій (40,3%); бізнесових осередків (28,8%); Президента України (26,4%). Але лише 18,6% респондентів віддають належне вітчизняним вченим за їх продуктивний внесок у процес модернізації. Відмітимо, що це лише шоста позиція з дев'яти запропонованих респондентам у моніторингу соціальних змін українського суспільства.

Вельми значна частина респондентів відмітила негативний “внесок” у перебіг модернізації чинників, що заважають їй: варіювання від “небажання влади нести витрати (матеріальні, грошові, фінансові, часові тощо)” – 47,8%; до “відсутність лідерів, здатних ініціювати/ очолити цей процес” – 60,0%.

Наразі в Україні декларується всіма політичними силами, владними структурами та державними інституціями, що стратегія соціальної трансформації країни має базуватися на активізації діяльності громадянського суспільства, яке шляхом взаємодії “третього сектора”, незалежних громадських об'єднань та державної правової сфери сприятимуть суспільному розвитку. У Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства зазначається: “Без розвиненого громадянського суспільства, зокрема, без створення належних умов для забезпечення свободи думки і слова, вільного вираження поглядів і переконань, свободи об'єднань, свободи зборів, участі громадян в управлінні державними справами та місцевому самоврядуванні, держава не створить можливостей для забезпечення функціонування різних моделей демократії, що у поєднанні з безпосередньою та представницькою демократією є умовою успішної модернізації, європейської інтеграції та сталого розвитку” [4]. Ефективність громадянського суспільства залежить від багатьох чинників. Серед них найважливішим є громадянська активність.

Вітчизняним науковцям притаманна думка, що на сьогодні основні соціальні інституції/сфери – культура, освіта тощо – дедалі більше втрачають свої духовні, соціогуманістичні виміри. Саме тому фахівці ставлять “діагноз” сучасному соціуму – ключовою його ознакою виступає криза відповідальності мегамасштабу. Це проявляється у зниженні й знеціненні морально-духовних атрибутів багатьох суспільств, що посилює непередбачуваність і нестабільність соціальних умов життєдіяльності країн і цивілізації в цілому, у наростанні екологічних і техногенних загроз, фінансово-економічних, гуманітарних, соціальних і політичних криз і катастроф [5].

Криза інституції відповідальності притаманна українському суспільству, де передусім соціальна відповідальність, як засаднича спроможність реалізації соціальним суб'єктом/суспільством вибору пріоритету життєдіяльності, ще не набула своєї консолідуючої функції. Проголошений, а маємо надію, ґрунтовно підготовлений і відповідально прийнятий, курс на побудову демократичної, правової та соціальної держави не був реалізованим. За даними моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України, лише 12,9% населення вважають, що країні вдалося (повністю і частково) стати демократичною державою. Набути Україні статусу правової держави вдалося на думку 6,7% населення. Вважають, що Україна стала соціальною державою, тільки 8,4% населення. Природно, що в такій ситуації особиста відповідальність теж бажає кращого втілення в життя. Але “маємо те, що маємо”. Особиста відповідальність виражається/виявляється в активній/пасивній позиції ставлення до різних аспектів життєдіяльності як загального, так і локального/регіонального плану/масштабу. На такому тлі особиста відповідальність (повна і часткова) має більш оптимістичний/позитивний вигляд: за стан справ в Україні відповідальні 34,0% респондентів, за стан справ у своєму населеному пункті – 45,4%.

Оцінюючи стан справ щодо рівня громадянської активності в сучасній Україні, необхідно підкреслити, що значна частина населення налаштована на пасивно суспільний стиль життя, тобто не готова до активної підтримки задекларованого курсу на демократичні перетворення суспільства, а також до особистої відповідальності за стан справ у країні та в найближчому ареалі свого помешкання. Так, відчувають свою відповідаль-

ність (повну і часткову) за стан справ: у країні – 34,0% (I тип); у своєму місті, селі – 35,4% (II тип).

Проаналізуємо ставлення активантів особистої відповідальності до нинішньої ситуації реалій модернізації в країні. Найбільший негативізм викликає спротив процесу модернізації, який доволі значний для представників обох типів особистої відповідальності, крім такої причини заважання, як “слабкість волевиявлення/активності громадянського суспільства у підтриманні цього процесу” (табл. 2). Помітно те, що різниця в оцінці причини заважання, які стосуються політичної волі владних суб’єктів ініціювати/очолити модернізацію, а тим самим і ґрунтовно змінювати суспільство, незначна. А ось реакція респондентів другого типу (48,5%) за варіантом “небажання влади нести витрати (матеріальні, грошові, фінансові, часові тощо)” свідчить про її недостатньо раціональне сприйняття важливості оцінки матеріальної основи модернізації з позиції особистої відповідальності локального гатунку. Ці витрати, і доволі значні, окупляться сторицею за умови обґрунтованої стратегії модернізаційних перетворень та ефективної практики їх втілення в життя.

Водночас доволі значна частина активантів двох типів відповідальності позитивно ставиться до модернізації “інститутів громадянського суспільства” (I тип – 49,4%; II тип – 44,6%); “економічної сфери” (I тип – 33,3%; II тип – 34,2%); “ціннісно-нормативної сфери” (I тип – 33,1%; II тип – 30,3%). Щодо радикальної трансформації політичної системи, то респонденти-активанти менш оптимістично налаштовані (I тип – 26,9%; II тип – 22,8%). Тут убачається взагалі як “глас волаючого у пустелі” недовіра до вищої влади в країні, яка неспроможна стратегічно мислити і задавати обґрунтовані дороговкази для побудови реально демократичної, соціально-правової, національно-державницької України.

Хитко-валко, але, на думку респондентів, модернізація (багато в чому – декларативна) все ж торує собі не широкий шлях, а кам’янисту стежку для громадян України. І як же державницькі структури (владні, бізнесові, працедавчі) та соціальні інституції сприяють радикальному оновленню життєустрою нашого суспільства? (табл. 2) Високий рейтинг у цій підтримці мають вітчизняні та міжнародні громадські інституції у респондентів двох типів. Як видається, це зумовлено феноменальним сплеском волонтерського руху у 2013–2014 рр. на

хвилі Революції гідності та приєднанням до нього міжнародних неурядових організацій. І дуже важливо, що український волонтерський рух, який має високий рівень довіри українців, змінює масову свідомість громадян, їх ментальність.

Далі, за лідером, йдуть промислово-економічні структури (бізнесові осередки: I тип – 32,5%; II тип – 27,4%) та об'єднання роботодавців (I тип – 26,3%; II тип – 22,4%). Щодо внеску науки (НАН України) у процес модернізації українського суспільства, то він поціновується лише п'ятою частиною активантів-респондентів (I тип – 21,9%; II тип – 20,0%).

Україна на шляху радикальних змін може розраховувати на підтримку значної частини населення за умови його прихильності до європейських цінностей: самодостатність, раціональна парадигма світосприйняття, відкритість до змін, особистісна відповідальність, громадянська активність, довіра та ін. Домінування даних цінностей у суспільстві сприяє трансформації менталітету, що передбачає зміну якості мислення, а відповідно й опануванню нових патернів поведінки та діяльності. Раціональність селекції та адаптації свого і зарубіжного досвіду набуває в умовах сучасного соціального вибору пріоритетів національного розвитку вагомого значення.

Загальними орієнтирами модернізації українського суспільства є формування інноваційних смислів його життєдіяльності, трансформація ставлення влади та бізнесу до історичної ролі країни в європейській/світовій соціальній реальності, розширення можливостей вибору людини на засадах соціально відповідальної організації соціуму.

Література

1. *Martinelli A.* Global Modernization: Rethinking the project of modernity. London: SAGE Publication, 2005. 199 p.
2. *Welzel C., Inglehart R., Klingemann H.-D.* The theory of human development. A cross cultural analysis. European journal of Political Research. 2003. Vol. 42. P. 341–379.
3. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін.* Вип. 4 (18). Київ: Ін-т соціології НАН України, 2017. 599 с.
4. *Про стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні:* Указ Президента України від 24 березня 2012 р. URL: <http://prezident.gov.us/documents/14621.html>
5. *Дейч М. Є.* Соціальна відповідальність національної еліти: проблеми становлення. *Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова.* 2014. Т. 19. Вип. 3/1. С. 155–160.

УКРАЇНА: ДЕЯКІ ПЕРЕДУМОВИ ПОПУЛІЗМУ

У статті досліджується виникнення деяких можливих передумов популізму в Україні, феномена, актуалізованого в даний час. Пропонується певна формула розглянутих передумов: відмова від віри в ідеали і цінності класичних ідеологій – відмова від довіри демократії та її інститутам – ситуативна відмова від активної політичної участі. На базі цих відмов у суспільстві виникає ряд соціальних груп: позаідеологічна група, група авторитаристів, політично пасивних, незадоволених, політично безвідповідальних, які стають більшістю в соціальній структурі і можуть бути масовою соціальною базою популізму.

Ключові слова: популізм, соціальна група, авторитаризм, демократія, партія, ідеологія, віра, довіра, політична участь.

В статье исследуется возникновение некоторых возможных предпосылок популизма в Украине, феномена, актуализированного в настоящее время. Предлагается некая формула рассматриваемых предпосылок: отказ от веры в идеалы и ценности классических идеологий – отказ от доверия демократии и ее институтам – ситуативный отказ от активного политического участия. На базе этих отказов в обществе возникает ряд социальных групп: внеидеологическая группа, группа авторитаристов, политически пассивных, недовольных, политически безответственных, которые становятся большинством в социальной структуре и могут явиться массовой социальной базой популизма.

Ключевые слова: популизм, социальная группа, авторитаризм, демократия, партия, идеология, вера, доверие, политическое участие.

The article discusses the emergence of favourable environment for populism, a phenomenon that is currently on the increase in Ukraine. The author proposes the following formula to outline the preconditions of populism: refusal to believe in the ideals and values of classical ideologies – refusal to trust in democracy and its institutions – ad hoc refusal to take an active part in politics. These refusals give rise to a number of social groups such as an ideology-free group, a group showing support for authoritarianism, a group of politically passive, discontented, politically irresponsible people who comprise a numerical majority in the social structure and therefore can form a solid basis for populism.

Keywords: populism, social group, authoritarianism, democracy, party, ideology, belief, trust, political participation.

У сучасній науці, політиці й особливо в засобах масової інформації доволі актуалізувалася проблема популізму. Зокрема, вчені намагаються встановити причини й умови виникнення популізму, вказують на його небезпеку для сучасних суспільств та ін. Наприклад, академік В. Горбулін стверджує, що на міжнародному рівні пріоритетною загрозою стало “зростання націоналізму і популізму в політиці” [1, с. 3]. У свою чергу, директор Дипломатичної академії ім. Г. Удовенка С. Корсунський пише, що “на наших очах часто-густо ще вчора нешкідливий популізм повсюдно перетворюється на саму що не є агресивну форму національного егоїзму, а повніше раціональні політики починають приймати рішення, що є незрозумілими з точки зору логіки” [2, с. 4].

Популізм дуже складний і багатоструктурний соціальний феномен, що зумовлює його різноманітне (багатоваріантне) розуміння. Зокрема, його можуть трактувати як новий соціальний рух, якусь специфічну соціальну групу, як форму сучасного соціального протесту (нового соціального конфлікту), як специфічну форму поведінки еліти і навіть окремих лідерів, спрямовану на організацію і мобілізацію мас, їхнє маніпулювання тощо.

Виходячи з цього, існують різні погляди на причини та умови (передумови) виникнення цього феномена. Поряд з тим, узагальнюючи деякі погляди на популізм, можна вивести певну формулу його передумов, що складається з низки елементів.

А) Відмова від віри в ідеали, цілі та цінності класичних ідеологій сучасності в їх розумінні І. Валерстайном (консерватизму, лібералізму, соціалізму). Б) Відмова в довірі класичним інститутам сучасного суспільства і держави, зокрема, в довірі класичній політичній системі партій. В) Специфічна відмова від участі у функціонуванні старої політичної системи в цілому. Г) Формування позакласової, вертикальної, а не класово-горизонтальної, соціальної групи (в дусі С. М. Липсета), характеристики, назви і визначення якої дають багато в чому дуже по-різному і яка розколює сучасне суспільство і державу, дезінтегрує їх, породжує нестійкість і хаос.

Більш конкретно: наприклад, А) керівник департаменту міжнародної політики Фонду ім. Ф. Еберта, структури, тісно

пов'язаної з Соціал-демократичною партією Німеччини, Міхаель Бренінг стверджує, що ідеологія втратила звичне місце в переліку пріоритетів і їй на зміну прийшло щось на кшталт "постпартійного прагматизму". Крім того, розчаровані виборці "стали легкою здобиччю популістів" [3, с. А4].

Б) Відповідаючи на запитання "що таке популізм", авторитетний американський політичний аналітик Фарід Закарія стверджує: "Різні групи трактують його по-різному, але у всіх інтерпретаціях поняття прослідковується підозріле і вороже ставлення до еліт, провідних політичних сил і давно існуючих інститутів" [4, а5].

В) Як стверджують доцент політології Джорджтаунського університету Андреа Кендал-Тейлор і доцент Університету штату Мічиган Еріка Франц, реальний відхід популістів від демократії проявився в їх відході в авторитаризм, який складно перемогти, а "поетапне розмивання демократії, як правило, викликає лише розрізнений опір" [5, а3]. Власне, на думку президента Європейської народної партії (у 2009 р.) і колишнього прем'єр-міністра Бельгії Вільфреда Мартенса, виникає проблема низької явки виборців [6, с. 3].

Зазначені передумови у формі певних тенденцій можна зафіксувати й в Україні, зокрема, про це свідчать дані моніторингу соціальних змін, що проводиться з 1992 р. Інститутом соціології НАН України. Більш конкретно: А) у запитанні "У політичному спектрі зазвичай вирізняються окремі, більш або менш самостійні течії. Нижче наведено декілька таких течій. Виберіть, будь ласка, одну з них, яка найближча Вам" пропонувалося 12 варіантів відповідей. Респондентів, які відповіли на нього, можна схематично і спрощено розділити на дві основні групи – ідеологічну і позаідеологічну, до якої входять ті особи, що в тій чи іншій формі і мірі відмовилися від класичних ідеологій. Вони відповіли на дане запитання: "жодна взагалі" (у 2018 р. – 13,6%), "ще остаточно не визначила свою позицію" (у 2018 р. – 15,1%), "Я не розуміюся на цих течіях" (28,8%), тобто позаідеологічна група в сукупності становить 57,6% (2018 р.).

До першої групи можна віднести респондентів, які відповіли на дане запитання, що найбільш близькі їм течії: комуністична (у 2018 р. – 3,4%), соціалістична (7,3%), соціал-демокра-

тична (9,7%), ліберальна (2,5%), християнсько-демократична (2,9%), національно-демократична (11,5%), націоналістична (3,1%). Тобто: ідеологічна група (без зелених) становить 40,4% респондентів і є значно меншою за позаідеологічну групу (57,6%), яка може становити соціальну базу популізму.

Якщо порівняти наведені дані моніторингу 2018 р. з даними попередніх років, можна побачити, що, наприклад, позаідеологічна група за зазначеними критеріями 2014 р. становила 49,3% (“жодна взагалі” – 11,3%; “ще достаточо не визначив своєї позиції” – 14,4%; “Я не розуміюся на цих течіях” – 23,6%). У 2015 р. – 37,9% (відповідно, 6,9 – 12,0 – 19,0%), у 2016 р. – 51,9% (відповідно, 14,4 – 14,3 – 23,2%), у 2017 р. – 54,0% (9,8 – 14,4 – 29,8%) [7, с. 494]. У 2018 р., як уже зазначено, ця група становить 57,6%. Тобто можна сказати, що, по-перше, ця група кількісно не стабільна і ситуативно може значно коливатися. По-друге, в останні роки в Україні вона має певний тренд до зростання і зараз, як потенційна соціальна база популізму, значно перевищує ідеологічну групу, яка становить соціальну базу класичної демократії.

Б) Відмова від віри в цінності і ідеали класичних ідеологій більш конкретно проявляється у відмові від довіри класичній демократії та її інститутам, відмова, як уже зазначалося, у довірі демократії на користь авторитаризму (“сильної руки”). Так, за даними моніторингу 2018 р. Інституту соціології НАН України, 27,9% респондентів “повністю згодні” і 32,6% “скоріше згодні” з твердженням, що “для нормального розвитку країні потрібна “сильна рука”, а не розмови про демократію”. Тобто, власне, можна сказати, що 60,5% опитаних, відмовляючись від демократії, висловилися на користь авторитаризму. При цьому 20,9% опитаних відмовилися зробити вибір на користь тієї чи іншої політичної системи, фактично відмовляючи у довірі і демократії і авторитаризму.

Крім того, 26,4% “повністю згодні” і 32,1% “скоріше згодні” (в сукупності – 58,5%) із твердженням, що “тільки політика “сильної руки” може зберегти порядок у суспільстві”. При цьому 21,6% не змогли зробити вибір між демократією і авторитаризмом.

Також 32,8% “повністю згодні” і 35,9% “скоріше згодні” (разом 68,7%) з думкою, що “наявність сильного політичного лі-

дера надає людям упевненість у завтрашньому дні". Ще 19,1% вагалися з вибором.

Слід зазначити і те, що 32,9% "повністю згодні" і 33,1% "скоріше згодні" (разом 66%) з твердженням, що "тільки по-справжньому сильний лідер може захистити те, що дороге усім".

На основі наведених даних моніторингу можна зазначити, що респонденти поділяються на дві групи: демократів або прихильників демократії і авторитаристів, твердих і м'яких, яких у країні більшість (відповідно: 60,5%; 58,5%; 68,7%; 66%) і які, як зазначалось вище, на думку ряду дослідників, можуть багато в чому становити соціальну базу популізму.

Загалом ставлення до демократії в українському суспільстві наразі доволі критичне. 38,2% опитаних (проти 28,8%) вважають, що в Україні не потрібна багатопартійна система. Більш конкретно: 48,8% (проти 20,1%) стверджують, що в Україні немає зараз політичних партій і рухів, яким можна було б довірити владу. "Зовсім не довіряють" політичним партіям 38,2% і "переважно не довіряють" – 38,3%, тобто в сукупності це 76,5% опитаних.

26,3% громадян "взагалі не задоволені" і 35,1% "скоріше не задоволені" розвитком демократії в країні, тоді як "повністю задоволених" лише 1,4%, і 16,1% "скоріше задоволених".

Дана ситуація багато в чому пояснюється тим, що 55,7% вважає, що в країні не вистачає дотримання прав людини, 14,2% стверджують, що за останні 12 місяців "значно погіршилися" можливості отримання достовірної інформації про те, що відбувається в країні та світі, а 20,6% зауважили, що лише "трохи погіршилися". Ще 12,5% вважають, що за останні 12 місяців "значно погіршилися" можливості вільно висловлювати власні погляди, а 19,5% – лише "трохи погіршилися". Також 18,5% дотримуються думки, що за останні 12 місяців "значно погіршилася" захищеність від свавілля влади, посадовців, а 19,8% зазначили, що лише "трохи погіршилася".

Можна сказати, що в українському суспільстві формується соціальна група незадоволених, а саме, незадоволених розвитком демократії та її конкретними інститутами.

В) Відмова від ідеологій, довіри демократії та її інститутам більш конкретно і реально проявляється у відмові від активної політичної участі, від конкретної практичної політичної діяльності і окремих політичних дій. Найбільш яскраво це

фіксується у відмові від членства в політичних партіях, політичних організаціях і інститутах. Так, за даними моніторингу–2018, на запитання “Членом якої з громадських або політичних організацій Ви є?” 83,1% опитаних заявили, що не належать до жодної з них. Тільки 1,1% стверджують, що є членами політичних партій, і стільки ж – членами соціально-політичних рухів. 1,7% є членами традиційних профспілок, а 0,1% – членами нетрадиційних профспілок. Найбільша кількість опитаних (3,6%) зараховують себе до спортивних клубів і товариств, 3,1% – до клубів за інтересами, ще 2,9% вважають себе членами релігійних організацій або церковних громад. Слід зазначити, що наведені дані вказують на те, що переважна більшість відмовляється від традиційної (класичної) свідомої і цілеспрямованої політичної діяльності, і їх вельми умовно можна визначити як “політично пасивних”. Втім, дана ситуація не є чимось винятковим для України у 2018 р., вона виникла і існує, за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, з 1994 р. [8, с. 433], хоча, можливо, виникла ще раніше.

Відмова від політичної участі також яскраво проявляється у ставленні до акцій протесту. Так, у масових виступах (мітингах, демонстраціях) населення проти падіння рівня життя і на захист своїх прав відмовилися брати участь (“скоріше за все, ні”) 45,0% опитаних і ще 25,9% не змогли відповісти. У більш широкому сенсі при порушенні прав, інтересів (не тільки проти падіння рівня життя і на захист власних прав) відмовляються брати участь в акціях протесту (“жоден із заходів не здається мені ефективним і припустимим настільки, щоб я взяв (ла) в них участь”) 31,8% опитаних і ще 13,9% не змогли відповісти (табл.).

Дана ситуація зумовлена низкою обставин. По-перше, політично пасивні вважають, що не можуть нічого зробити проти рішень влади. Так, на запитання “Якби Уряд України ухвалив рішення, що утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?” та “Якщо аналогічне рішення ухвалила місцева влада, чи змогли б Ви щось зробити проти такого рішення?” 54,1% і 42,4% відповідно заявили, що “нічого не зміг би зробити”, ще 30,5% і 31,2% взагалі не змогли відповісти на це запитання. По-друге, політично пасивні вважають акції протесту взагалі неефективними. По-третє, політично пасивні не визнають себе відповідальними за те, що відбувається в

Таблиця

**Готовність брати участь у заходах
і засобах обстоювання своїх прав (%)**

Участь у передвиборчих кампаніях	22,9
Збирання підписів під колективними петиціями	29,9
Законні мітинги і демонстрації	30,2
Погрожування страйком	7,3
Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	7,1
Несанкціоновані мітинги і демонстрації	5,9
Незаконні страйки	2,6
Голодування протесту	1,7
Пікетування державних установ	5,9
Захоплення будівель державних установ, блокування шляхів сполучення	1,8
Створення незалежних від Президента та уряду збройних формувань	1,3
Інше	0,2
Жоден із заходів не здається мені ефективним і припустимим настільки, щоб я взяв у них участь	31,8
Важко відповісти	13,9

суспільстві та державі. У цьому сенсі становлять інтерес відповіді респондентів на такі запитання: *“Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ в цілому в Україні?”*, *“Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ у Вашому місті чи селі?”*, *“Яку особисту відповідальність Ви несете за того, хто є Президентом України?”*, *“Яку особисту відповідальність Ви несете за тих, хто є народними депутатами?”*. На всі ці запитання негативну відповідь дали 55,3; 47,0; 53,2; 53,7% опитаних. Часткову відповідальність визнають відповідно 29,9; 38,5; 30,4; 30,8% респондентів, ще 11,5; 10,8; 9,1; 9,5% не змогли відповісти. Інакше: при відповідях на три з чотирьох наведених запитання більше половини не визнають своєї політичної відповідальності (відмовляються від неї) за те, що відбувається, а група політично пасивних фактично трансформується на групу політично безвідповідальних, яка також може слугувати соціальною базою популізму.

Поряд з тим, незважаючи на викладене, слід зазначити, що відповідно до даних моніторингу у виборах Президента

України мали намір узяти участь, проявляючи політичну активність і відповідальність, 65,6% опитаних (23,9% зазначили, що відмовляються брати участь у виборах), а у виборах до Верховної Ради України – 60,9% (відмовилися 26,6%). І хоча прагнення до участі (але не відмова) у виборах серйозно перешкоджає одному з найрадикальніших проявів популізму, зриву загальнонаціональних виборів, популізм в Україні має масову соціальну базу. Вона формується з низки названих вище соціальних груп: позаідеологічних, авторитаристів, незадоволених, політично пасивних, політично безвідповідальних, які становлять більшість у структурі населення щодо своїх опонентів.

Література

1. Горбулин Владимир. Кризис доверия: в поисках нового фундамента устойчивых альянсов. *Зеркало недели*. 2018. №10. 17 марта.
2. Корсунский Сергей. О превратностях стратегического партнерства. *Зеркало недели*. 2018. № 6. 17 февраля. С. 4.
3. Бренинг Михаэль. Подъем популизма в Европе: устоят ли центристы? 2000. 2016. 24 июля.
4. Закария Фарид. Популизм на марше: почему проблемы возникли именно у Запада? 2000. 2016. 11 ноября.
5. Кендалл-Тейлор Андреа, Франц Эрика. Популизм – прямой путь к автократии. 2000. 2016. 23 декабря.
6. Мартенс Вильфред. Воплощая идею “результативной Европы”. *День*. 2009. 11 июля.
7. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 4 (18): зб. наук. праць. Київ: ІС НАН України, 2017. 600 с.
8. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 3 (17): зб. наук. праць. Київ: ІС НАН України, 2016. 548 с.

ПОЛІТИЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ УКРАЇНЦІВ ЯК СКЛАДОВА РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розглядається співвідношення політичної ефективності та участі у громадських організаціях в Україні. Після Революції гідності показники політичної ефективності незмінно зростають і у 2018 р. сягнули максимальних позначок, подвоївшись порівняно з 2012 р. Серед членів громадських організацій частка тих, хто декларує змогу щось зробити проти утисків прав та інтересів з боку уряду, вдвічі більша, ніж серед населення загалом. Так само серед членів громадських організацій виявилось суттєво більше тих, хто декларує змогу щось зробити проти подібних утисків з боку місцевої влади, порівняно із загальнонаціональними показниками.

Ключові слова: політична ефективність, участь у громадських організаціях.

В статье рассматривается соотношение политической эффективности и участия в общественных организациях в Украине. После Революции достоинства показатели политической эффективности неизменно растут и в 2018 г. достигли максимальных отметок, удвоившись по сравнению с 2012 г. Среди членов общественных организаций доля тех, кто декларирует возможность что-то сделать против ущемления прав и интересов со стороны правительства, вдвое больше, чем среди населения в целом. Также среди членов общественных организаций оказалось существенно больше тех, кто декларирует возможность что-то сделать против подобных притеснений со стороны местных властей, по сравнению с общенациональными показателями.

Ключевые слова: политическая эффективность, участие в общественных организациях.

The paper discusses the relationship between political efficacy and participation in civil society organisations (CSOs) in Ukraine. Since the Revolution of Dignity, the indicators of political efficacy have been steadily improving. In 2018, they reached their maximum level, having doubled in comparison with 2012. Among the members of civil society organisations, the share of those who declare their willingness to protest against the infringement of rights and interests committed by the government is twice as large as that among the general public. By the same token, the proportion of CSO members who declare their willingness to protest against such infringements by local authorities is significantly higher than that of Ukraine's overall population.

Keywords: political efficacy, participation in civil society organisations.

Політична ефективність (political efficacy) визначається як відчуття, що індивідуальна політична дія матиме вплив на політичний процес у суспільстві. Поняття політичної ефективності часто використовується для позначення переконань людини в тому, що вона може або не може контролювати в політичному житті суспільства. Йдеться як про внутрішню впевненість у власній компетентності, здатності до дії, ризику тощо, так і оцінку політичних інститутів та їх здатності реагувати конструктивно чи репресивно. Власне, дослідники вирізняють інтернальну (внутрішню) та екстернальну (зовнішню) політичні ефективності [1]. Внутрішня політична ефективність зосереджена на впевненості особистості у своїй компетенції розуміти, судити і висловлювати свій політичний вибір ефективно. Зовнішній аспект політичної ефективності концентрується на переконаннях індивіда не тільки власної впевненості щось вдіяти, а й стосовно чутливості державних органів та установ до вимоги громадян.

Концепція політичної ефективності має особливе значення для оцінки поведінки в демократичних системах, де відповідальна, активна позиція вітається та де існують доступні інституціоналізовані канали для вираження політичних та громадянських потреб. Індивід у демократичній системі має певні очікування щодо поведінки урядових чи муніципальних чиновників, які повинні бути стурбованими його претензіями та відгукуватися на його вимоги. Натомість у перехідних суспільствах громадяни можуть помилятися в оцінці власної ефективності, недооцінюючи ризики репресивності політичного режиму або переоцінюючи його силові можливості. Зрештою політична ефективність особистості в ході взаємодії з політичними інститутами та недержавними суб'єктами узгоджується з об'єктивними політичними умовами. Ця прагматичність і відрізняє політичну ефективність від громадянського обов'язку, який також мотивує громадянську активність, однак може проявлятися навіть паралельно із скептицизмом щодо реального впливу на політичні інститути.

Формування політичної ефективності у західних демократіях відбувалось паралельно із здобутками громадянського суспільства, яке "відвойовувало" у держави публічну сферу. Набуття громадянської суб'єктності індивідом було наслід-

ком позиціонування себе як члена недержавних об'єднань, які слідкують за тим, щоб держава надмірно не втручалася у приватне життя. Дослідження Р. Даля є одним із перших, де продемонстровано позитивну кореляцію між упевненістю у власній політичній ефективності та інтенсивністю участі громадян у функціонуванні інститутів громадянського суспільства [2, р. 287–289].

Поширення політичної ефективності сприяє як розвитку громадянського суспільства, так і стабільності політичної системи, оскільки такі переконання є резервом її легітимності. Зменшення політичної ефективності сигналізує про делегітимацію політичних інститутів і за певних умов провокує населення до повалення політичного режиму або сприяє формуванню авторитарного правління. Нестача політичної ефективності може призвести до політичного відчуження та апатії, а також до пошуку альтернативних шляхів впливу на політичну сферу не тільки через законний політичний процес. Адже низький рівень політичної ефективності навіть за умов суспільної стабільності сприяє поширеності серед населення відчуття безсилля та плутанини, що змушує людей шукати менш раціональні та більш популістські відповіді на соціальні проблеми. Громадяни без відчуття політичної ефективності більше піддаються популістським маніпуляціям політичних сил, які домінують у таких суспільствах, як українське.

Аналіз рівнів внутрішньої політичної ефективності та залученості у громадянське суспільство вказує на відмінності між західноєвропейськими та постсоціалістичними країнами. Особливо це стосується частоти залученості у роботу громадських організацій. Так, у рамках третьої хвилі міжнародного порівняльного проекту “European Social Survey” (ESS-3) провели опитування у більшості європейських країн, коли до опитувальника дослідження були включені питання, які спрямовані на вивчення політичної ефективності та залученості у громадські організації (табл. 1).

Зокрема, йдеться про запитання “Наскільки Вам складно або ж легко скласти власну думку про політичні проблеми?”, виміряну за 5-бальною шкалою із можливими варіантами відповіді “1 – дуже складно; 2 – складно; 3 – важко сказати, складно чи легко; 4 – легко; 5 – дуже легко”, та запитання “За ос-

Кореляція між внутрішньою політичною ефективністю та залученістю у громадські організації у європейських країнах, ESS-3, 2006–2007 рр.

<i>Країни</i>	<i>Наскільки Вам складно або ж легко скласти власну думку про політичні проблеми?, середній бал (1 – дуже складно; 5 – дуже легко)</i>	<i>За останні 12 місяців, як часто Ви були залучені у роботу добровільних чи благодійних організацій?, середній бал (1 – принаймні, раз на тиждень; 6 – ніколи)</i>	<i>Кореляція, коефіцієнт Спірмена</i>
Австрія	3,35	4,31	-0,061**
Бельгія	2,73	4,97	-0,112***
Болгарія	3,16	5,88	-0,037
Велика Британія	3,06	4,82	-0,069***
Данія	3,36	4,69	-0,111***
Естонія	2,89	5,61	-0,079**
Ірландія	3,16	4,66	-0,099***
Іспанія	2,64	5,11	-0,112***
Кіпр	3,33	5,22	0,000
Латвія	2,82	5,38	-0,180***
Нідерланди	2,89	4,32	-0,055*
Німеччина	3,16	4,43	-0,121***
Норвегія	3,03	4,24	-0,055*
Польща	2,89	5,73	-0,071**
Португалія	2,50	5,33	-0,079***
Росія	2,64	5,64	-0,082***
Румунія	3,02	5,36	-0,121***
Словаччина	2,91	5,55	-0,086***
Словенія	2,94	5,04	-0,071**
Угорщина	3,22	5,61	-0,091***
<i>Україна</i>	<i>2,62</i>	<i>5,44</i>	<i>-0,174***</i>
Фінляндія	3,06	4,83	-0,068**
Франція	2,58	4,80	-0,093***
Швейцарія	2,97	4,16	-0,111***
Швеція	2,86	5,15	-0,088***

* $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$, *** $p \leq 0,001$

танні 12 місяців, як часто Ви були залучені у роботу добровільних чи благодійних організацій?”, виміряну за 6-бальною шкалою із можливими варіантами відповіді “1 – принаймні раз на тиждень; 2 – принаймні раз на місяць; 3 – принаймні раз на три місяці; 4 – принаймні раз на шість місяців; 5 – ще рідше; 6 – ніколи”.

Найбільша кількість респондентів, які були впевнені у своїй компетенції розуміти політичні проблеми, була зафіксована в Австрії, Болгарії, Великій Британії, Данії, Ірландії, Кіпрі, Німеччині, Норвегії, Румунії, Угорщині та Фінляндії. Найменша кількість політично ефективних громадян простежується у Бельгії, Іспанії, Португалії, Росії, Україні та Франції. Таким чином, залежність внутрішньої політичної ефективності від тривалості демократичного правління чи економічного розвитку країни в даному випадку є неочевидною. Натомість розподіл частоти залученості в роботу добровільних і благодійних організацій по кожній європейській країні свідчить про наявність відмінностей за рівнем соціально-економічного розвитку. Найбільша частота участі у добровільній громадсько корисній діяльності або в діяльності благодійних організацій представлена переважно у західноєвропейських країнах – Австрії, Великій Британії, Данії, Нідерландах, Німеччині, Норвегії, Фінляндії, Франції та Швейцарії. Найменша частота – у постсоціалістичних країнах – Болгарії, Естонії, Польщі, Росії, Словаччині, Словенії, Угорщині та Україні.

Попри невеликі коефіцієнти кореляцій, зв'язок між внутрішньою політичною ефективністю та частотою залученості у роботу громадських організацій простежується у більшості європейських країн. Відсутність кореляції зафіксовано лише у двох країнах – у Болгарії і на Кіпрі.

У соціологічному моніторингу Інституту соціології НАН України розроблена структура показників зовнішньої політичної ефективності, яка уможливило відстежування загальних тенденцій змін, що відбуваються у масовій свідомості українців з 1994 р. Упродовж останніх двадцяти чотирьох років можна простежити поширеність політичної ефективності населення за допомогою запитань, які репрезентують загальнонаціональний та місцевий рівні: “Якби Уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б

Ви щось зробити проти такого рішення?” та “А якби аналогічне рішення ухвалила місцева влада, чи змогли б Ви щось зробити проти такого рішення?” з варіантами відповідей “1 – ні, нічого не зміг би зробити; 2 – важко сказати; 3 – так, зміг би щось зробити”.

Динаміка ствердних відповідей на ці запитання показує зрушення, які відбулися у масовій свідомості населення за останні роки (рис.).

Упродовж 1990-х та початку 2000-х років показники зовнішньої політичної ефективності демонстрували її низький рівень. Одразу після Помаранчевої революції впевненість у наявності можливості впливати на владу в разі порушень власних прав та інтересів, хоча й ненабагато, але зросла, особливо стосовно місцевої влади. Однак у подальшому ці показники поступово знижувалися і напередодні Євромайдану повернулися до висхідних позицій. Після Революції гідності показники політичної ефективності незмінно зростають і у 2018 р. сягнули максимальних позначок, подвоївшись порів-

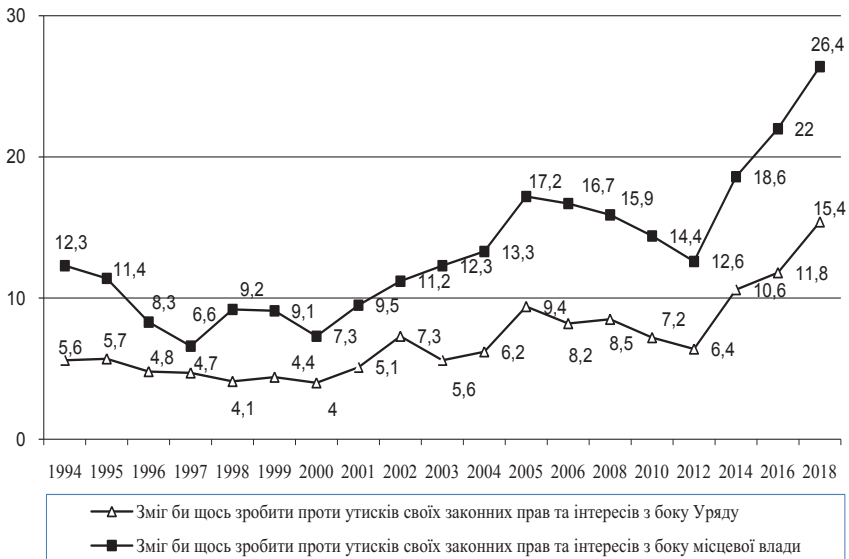

Рисунок. Динаміка політичної ефективності населення України у разі утисків законних прав та інтересів з боку уряду або місцевої влади (%)

няно з 2012-м. Таким чином, тенденція зниження політичної ефективності після першого Майдану не відтворилася у випадку з другим Майданом. Очевидно, що, незважаючи на постреволюційне розчарування, український соціум плекає надії на більшу демократизацію політичної системи.

Якщо порівняти показники зовнішньої політичної ефективності членів громадських організацій з тими, хто не належить до жодної подібної організації, то очевидна різниця відмінності між ними (табл. 2).

Серед членів громадських організацій частка тих, хто декларує змогу щось зробити проти утисків прав та інтересів з боку уряду, вдвічі більша (29,3%) від загальнонаціональних показників (15,4%). Подібним чином частка тих, хто декларує змогу щось зробити проти утисків прав та інтересів з боку місцевої влади, серед залучених у громадські організації виявилася суттєво більшою (42,8%), ніж серед населення загалом (26,4%).

Отже, зусилля, спрямовані на перебування у громадських організаціях, які здебільшого займаються неполітичною діяльністю, формують у їхніх членів більшу впевненість у своїй політичній ролі. Отримання практичних навичок (колективні бесіди, вміння донести свою думку, здатність грамотно

Таблиця 2

Політична ефективність залучених та не залучених респондентів у громадські організації України (%)

	<i>Член громадської організації</i>	<i>Не належу до жодної організації</i>	<i>Населення України загалом</i>
<i>Якби Уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?</i>			
Ні, нічого не зміг би зробити	37,2	57,5	54,1
Важко сказати	33,5	29,9	30,5
Так, зміг би щось зробити	29,3	12,6	15,4
<i>А якби аналогічне рішення ухвалила місцева влада, чи змогли б Ви щось зробити проти такого рішення?</i>			
Ні, нічого не зміг би зробити	26,6	45,6	42,4
Важко сказати	30,6	31,3	31,2
Так, зміг би щось зробити	42,8	23,1	26,4

викладати свої вимоги доступно, у прийнятній для політиків і бюрократів формі, організаційні дії тощо) здебільшого проходить переважно в неполітичних організаціях. Засвоєння необхідних норм та моделей групової поведінки (включно з відчуттям громадянського обов'язку) може виступати мотива-ми залучення особистості в політику, дає змогу набути досвіду і необхідної підтримки від офіційних структур. Крім цього, участь у таких організаціях передбачає розвиток психологічних ресурсів, які посилюють почуття політичної ефективності. Відчуття причетності особистості до справ своєї організації, переконання у своєму внеску у громадську справу, формують почуття "Ми", що, безперечно, сприяє колективним формам суб'єктності. Адже громадські організації розширюють соціальну мережу своїх членів, збільшуючи їхній соціальний капітал і надаючи доступ до політично значущих ресурсів та інформації. Це уможлиблює посилення їхнього сприйняття можливості впливати на політику.

Література

1. Lane R. Political Life: Why People Get Involved in Politics. New York: The Free Press, 1959. 374 p.
2. Dahl R.A. Who governs? : Democracy and power in an American city. New Haven; Lnd.: Yale UP, 1961. 355 p.

ВПЛИВ ТРАДИЦІЙНИХ СТЕРЕОТИПІВ МАСОВОЇ СВІДОМОСТІ НА СТАН СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ

У статті розглядається політична і соціальна напруженість, її стан у сучасному українському суспільстві. Критикується спрощений підхід до інтерпретації напруженості як результату недостатньої задоволеності основних життєвих потреб. Аналізуються різноманітні чинники виникнення та відтворення високого рівня деструктивної напруженості, зокрема, висвітлюється вплив соціальних стереотипів на стан і динаміку напруженості. Показано характерну роль стереотипу “сильної руки” щодо формування стану високої напруженості, його взаємозв’язок з авторитарним стилем мислення.

Ключові слова: соціальна напруженість, солідаритет, соціальний стереотип, принцип “сильної руки”.

В статье рассматривается политическая и социальная напряженность, ее состояние в современном украинском обществе. Критикуется упрощенный подход к интерпретации напряженности как результату недостаточной удовлетворенности основных жизненных потребностей. Анализируются разнообразные факторы возникновения и воссоздания высокого уровня деструктивной напряженности, в частности, освещается влияние социальных стереотипов на состояние и динамику напряженности. Показана характерная роль стереотипа “сильной руки” относительно формирования состояния высокой напряженности, его взаимосвязь с авторитарным стилем мышления.

Ключевые слова: социальная напряженность, солидаритет, социальный стереотип, принцип “сильной руки”.

The paper focuses on the phenomenon of social and political tension with regard to present-day Ukrainian society. The author criticises a simplified approach to the interpretation of tension as a result of insufficient satisfaction of basic human needs. He also analyses various factors responsible for the emergence and reproduction of a high level of destructive tension, examines the influence of social stereotypes on the current state and dynamics of social and political tensions. Particular attention is given to the “strongman” stereotype and its relationship with authoritarian thinking.

Keywords: social tension, Solidarität, social stereotype, the “strongman” principle.

Вельми актуальним для сучасного етапу суспільного життя українського суспільства є з'ясування закономірностей процесів виникнення і динаміки соціальної напруженості, причин і наслідків відхилень її рівня від "нормальних значень", того, як акумулюється енергія емоційно-психологічних станів соціального суб'єкта (суспільства в цілому, окремих соціальних груп), впливаючи на ступінь соціальної стабільності, як запобігти деструктивним проявам порушення сформованого соціального порядку.

"Особливість нинішнього стану українського суспільства полягає в тому, що жодна інституціональна система не може взяти на себе роль гаранта керованості і стійкості всієї соціальної системи, що свідчить про назрівання кризи державності. Говорячи про соціальну напруженість, маємо на увазі, що йдеться про соціальне явище, що відображає стан соціальних відносин, а не просто фіксацію певного протистояння тих чи інших соціальних суб'єктів у період кризового розвитку суспільства" [1, с. 115].

Існуючий стан напруженості викликає певну занепокоєність. Справа не в тому, що за умов тривалої аномії, відсутності соціальних "легал" поведінки не може не розвиватися високий рівень тривожності на рівні особистості і непевність, хиткість ситуації на рівні суспільства. Для цілого ряду соціологічних теорій конфлікту, починаючи від К. Маркса і до сучасних концепцій Л. Козера, Р. Дарендорфа, К. Боулдинга, а також теорій колективної дії (Г. Блумер, Н. Смелзер, П. Штомпка), соціальна напруженість слугує концептуальною основою для суперечностей, що в своїй дійсності продукують розвиток соціальних систем. У цьому випадку напруженість, що здатна привести до позитивного ефекту, може бути позначена як соціальний тонус. Однак тип напруженості, що склався в Україні, не є результатом суперечностей щодо вибору подальшого шляху руху, вектору змін. Ситуація соціальної напруженості є наслідком незадоволеності багатьох елементарних вітальних потреб населення. Так, чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами на місяць, нижчими фактичного прожиткового мінімуму, за даними Державної служби статистики України щодо диференціації життєвого рівня населення станом на 2017 р. (без урахування

частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях, Автономної Республіки Крим і Севастополя), становить 34,9%. Тобто понад третину українців виживає за межею фактичного прожиткового мінімуму [2].

Показовими є міркування журналістки К. Кравченко. У дописі з промовистим заголовком “Соціальна напруженість в українському суспільстві досягла 89%. Чи не забагато?” вона, співвідносячи рівні так званої піраміди потреб А. Маслоу (від фізіологічних потреб до потреби в самореалізації й розвитку особистості) з даними моніторингу, доволі побіжно, але загалом рельєфно демонструє зв’язок між незадоволеністю значної частини населення України рівнем реалізації потреб і картиною політичного життя. Авторка стверджує, що ані справедливості, ані відчуття безпеки, ані задоволення життєвих потреб, починаючи з харчів і закінчуючи впевненістю в завтрашньому дні, більшість сучасних українців не мають. З цього робиться висновок про високий рівень можливостей протестної активності, “до якої, як усі розуміють, від соціальної напруженості зовсім недалеко” [3].

Однак журналістський аналіз відрізняється від наукового тим, що спирається на очевидні тенденції, які не доводяться, а інтуїтивно “вгадуються”. Почнемо з того, що в моніторинговому опитуванні 2018 р. йдеться не про соціальну, а про політичну напруженість, що суттєво вужча і не зачіпає таких важливих сфер життя, як економічна, етнічна, екологічна, культурна (мовна) тощо. Для визначення соціальної напруженості слід не лише врахувати стан (тонус) тих сегментів, з яких вона складається, не тільки визначити частку кожного з огляду на значущість для життя соціуму, а й зробити це стосовно тієї ситуативної конфігурації, що складається. Адже кожен з сегментів характеризується не лише власною динамікою, а й системною, спричиненою характером, інтенсивністю, спрямованістю взаємодії значної кількості різновекторних і різнорівневих чинників.

З цих позицій спрощеним видається арифметичне складання думок тих, хто вважає політичне становище напруженим (59%), і тих, хто оцінює його як критичне, вибухонебезпечне (27,8%). Справді, конфліктній ситуації здебільшого передують характерний масовий соціально-психологічний стан – соціаль-

на напруженість, виникнення якої, з одного боку, є результатом існування або передбачення (реального чи уявного) тенденцій до несприятливого розвитку подій, з другого – порушенням механізмів регуляції поведінки і соціального контролю. Соціальна напруженість створює і фіксує бар'єри, що суб'єктивно сприймаються як негативні стереотипи, котрі деформують у напрямі екстраполяції конфліктних інтересів взаємодію. Це супроводжується відчуттями незадоволеності, дискомфорту, фрустрації, навіть страху. Однак виникнення соціальної напруженості, по-перше, не є одномоментним, залежить від сприйняття, оцінки і засобів передачі інформації, по-друге, проходить ряд стадій. У міру посилення “детонуючих моментів” наростання соціальної напруженості проходить такі фази:

1) латентне наростання невдоволення, підвищення рівня тривожності і фрустрації в суспільстві – ця фаза характеризується неорганізованим і в основному вербальним вираженням незадоволеності, зростанням стурбованості і страхів у зв'язку з порушенням звичного ходу речей без ясного усвідомлення причин і масштабів наступаючих змін;

2) загострення напруженості, пов'язане з усвідомленням незадоволеності існуючим станом, усвідомлення ситуації як такої, що реально загрожує інтересам соціальних суб'єктів, конкретизація інтересів, причому зростання рівня напруженості веде до поляризації інтересів соціальних груп і переходу їх на рівень конфліктних взаємодій – у цій фазі відчуття ненормальності того, що відбувається, приймає форму аргументованих оцінок з боку більшості населення та водночас поєднуються з пошуком причин та суб'єктів, “відповідальних” за ситуацію, що склалася;

3) формування установок на протестні дії, спрямовані на нейтралізацію джерел напруженості, готовності до активних дій з метою досягнення поставлених цілей – для цієї фази характерним є виникнення осередків протистояння на рівні окремих соціальних груп по лінії “ми – вони”, які зникають лише тоді, коли криза розв'язана або конфлікт вичерпаний) [4]. Тому потрактування сукупності оцінок політичної ситуації як напруженої формально припустиме, а в реаліях ігнорує, спрощує міру цієї напруженості, що ніяк не є аргументом на користь самозаспокоєння владних структур.

Не зовсім коректним є й співвіднесення потреб, точніше, незадоволеності рівнем їх забезпечення, вибірково узятих у названій статті з відомої теоретичної концепції А. Маслоу, з рівнем політичної напруженості. Наприклад, до вітальних потреб А. Маслоу відносить потребу в їжі; у дописі вона розглянута описово, зате інші – дихання, сон, екскреція – лишилися поза увагою. Натомість фігурує потреба у житті. Такий же підхід застосовується до потреб вищих рівнів.

Однак найголовніше питання – те, що рівень напруженості не залежить безпосередньо від задоволеності/незадоволеності індивідуальних чи групових потреб. Протягом багатьох років існування незалежної України чимало питань суспільного життя не просто залишаються невирішеними, а й не мають теоретичного розв'язання, яке задовольнило б переважну більшість населення. Яке б із важливих, системовизначальних запитань опитування ми не узяли – ставлення до приватної власності на великі підприємства чи продажу землі, керівних методів в управлінні державою і економікою, політичної системи, багатопартійності, статусу російської мови тощо – по кожному з них громадська думка поділяється якщо не навпіл, то за принципом протистояння значних груп населення. Показовим є ставлення до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі: до 2014 р. вона була вельми популярною у масовій свідомості українців. У 1998 р. “скоріше позитивно” до неї ставилися 61,4% респондентів, “скоріше негативно” – 21,8%. Ця тенденція дещо послабшала з роками, але через 15 років, у 2013 р. залишалася провідною (її підтримували в зазначеному році 48,9%, протилежної думки дотримувалися 28,5% опитаних). У 2014 р., після падіння проросійського уряду, подій Майдану-2 і втечі до Росії В. Януковича, після загарбання Криму й ініціації Росією гібридної війни на Донбасі розподіл думок різко змінився: негативної думки стали дотримуватися 53,3%, підтримували ідею союзу 24,6%. І майже п'ять років по тому, після тисяч загиблих, сотень тисяч біженців цей показник не надто змінився: 61,7% проти 20,3% [5]. Тобто, попри кількарічні дії російських владних структур, кожен п'ятий дорослий українець (і це не враховуючи традиційно проросійського населення Криму і так званих ДНР і ЛНР) стратегічне майбутнє України бачить у союзі з Російською Федерацією!

Подібні суперечності масової свідомості, гострота яких час від часу змінюється, однак не зникає остаточно, свідчать про сформованість ряду солідаритетів (політичних, економічних, соціальних, культурних). Під солідаритетом розуміємо певний тип раціоемоційного ставлення до тієї чи іншої нагальної соціальної проблеми, що набув масового поширення за умов даного соціального хронотопа [6, с. 179]. Такі види ставлення, претендуючи на панівне становище в системі соціальних цінностей, за умов сучасного українського суспільства, насправді, є парціальними, частковими. Навіть при порівняно високому рівні солідаризації партикуляризм, що сприймається прихильниками солідаритету як універсалізм його положень, веде до ігнорування негативного ставлення, спонукаючи супротивників ідеологемі, що лежить у підґрунті солідаритету, до консолідації задля обстоювання своїх інтересів.

Тобто спростовувати залежність рівня напруженості від ступеня задоволеності різнорівневих потреб соціальних акторів було б марною справою. Соціальна напруженість виступає деструктивним чинником унаслідок стійкої, впродовж тривалого часу не розв'язаної ситуації неузгодженості між потребами, інтересами, соціальними очікуваннями соціальних суб'єктів і недостатнім ступенем їх задоволення. Виникає явище депривації, невдоволення, що в буденній свідомості, на поведінковому рівні супроводжується посиленням агресивності окремих груп і категорій людей, наростанням психологічної втоми і дратівливості. Кінцевим підсумком такого стану речей може стати формування і накопичення протестних настроїв у суспільстві. Посилення почуття незадоволеності веде до підвищення рівня соціальної напруженості, переходу від конструктивних форм соціальної активності до деструктивних практик, що підсилює безлад і нестабільність серед спільноти.

Незадоволеність потреб, депривація, надто тривала, здатна призвести до того, що рівень соціальної напруженості підвищується до критичних значень й значна частка людей починає суб'єктивно відчувати неможливість повноцінно задовольняти свої соціальні, економічні, політичні, національні, культурні та інші життєво важливі потреби. Наслідком зростання соціальної напруженості може стати формування критичної маси індивідів, які готові до активних дій з тим, щоб практич-

но змінити існуючий порядок речей. Це необхідна умова суспільних перемін, однак недостатня.

По-перше, соціальна напруженість минає у своєму розвитку кілька стадій. По-друге, слід відмітити лабільність соціальних прошарків, що переживають стан напруженості: досить динамічно відбуваються переходи з крайнього стану, що відзначається реальною готовністю діяти, до проміжних і навпаки. По-третє, принциповим моментом є стохастичний характер явища соціальної напруженості – причинно-наслідковий зв'язок спрацьовує у вигляді тенденції, але аж ніяк не жорсткої детермінації. З цих позицій надзвичайно важливою є роль соціальної ситуації у виникненні напруженості: ситуативна конфігурація чинників напруженості слугує безпосередньою причиною її виникнення. Тому майдани, з одного боку, закономірні, з другого – переростання напруженості у фазу конфлікту кожного разу безпосередньо було зумовлено причинами соціально-емоційного характеру – несправедливість виборів чи побиття студентів-мітингувальників.

По-четверте, і це чи не найголовніше – потрібно підкреслити різноманітність чинників соціальної напруженості, їх поєднання, що здатні призвести до несподіваних наслідків. Прислухаємося до думки О. Злобіної: “Зв'язки між рівнями соціальної напруженості доволі складні, як при переході від змістовного рівня на рівень сприйняття і переживання, так і при аналізі подальших перетворень напруженості у готовність до дії. Про це свідчить, зокрема, і той факт, що оцінка респондентами рівня напруженості в суспільстві не корелює з жодним об'єктивним показником, який свідчить, наприклад, про реальний рівень депривованості. Зокрема, відсутній зв'язок між фактичним доходом, який вказали респонденти, і оцінкою соціальної напруженості” [7, с. 102]. Це повертає нас до логіки журналістського аналізу ситуації напруженості й причин, що дали право назвати його “поверховим”.

Ведучи мову про причини напруженості, потрібно зауважити, що, окрім незадоволеності рівнем забезпечення тих чи тих потреб, слід брати до уваги такі чинники, як: а) негативні очікування населення, зокрема, щодо консервації або погіршення свого нинішнього важкого становища, перспектив подальшого існування української держави і суспільства;

б) поширеність страхів щодо різних загроз (реальних чи уявних), як-то заклопотаність певної частини дорослого населення України неможливістю для їх дітей отримати серйозну освіту; наростання у певної частини населення страху перед злиднями; невдоволення частини населення регіональною диференціацією рівня і якості життя; міграційні настрої, хворобливе сприйняття частиною населення зміни соціального статусу тощо; в) ступінь недовіри до провідних соціальних акторів та їх діяльності, зокрема, до основних владних і громадських інститутів.

Окрему роль при цьому виконують соціальні стереотипи. Загалом, акумулюючи у собі суспільний досвід, вони виступають одним із основних інструментів саморегуляції суспільних процесів. Як відомо, стереотипи є основою соціальної організації життєдіяльності людини: вони регламентують соціальне життя, пропонуючи ціннісні орієнтири та задаючи нормативні форми поведінки. Парадоксально те, що за умов триваючої аномії, коли встановлені норми є нетривкими, маловпливовими, стереотипи продовжують відігравати важливу роль, лише дещо пристосовуючись до особливостей ситуації. Напрочуд стійким є стереотип “доброго пана” /гетьмана, царя, генерального секретаря, президента. Живучим є й стереотип меншовартості.

Щодо соціальної напруженості, то чільне місце серед спричинюваних її факторів посідає стереотип “сильної руки”. Вимірювання його поширеності здійснювалося за допомогою запитання “Чи згодні Ви з думкою, що кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони і політичні дискусії?”, яке задавалося мало не від початку проведення моніторингу, з 1994 р., і по наш час (з шестирічною перервою у 2005–2010 рр.), і за увесь цей проміжок часу кількість прихильників принципу “твердої руки” не падала нижче 40% опитаних, зростаючи час від часу до майже 50-відсоткового рубежу. Не втратив сили наш висновок, зроблений у рік двадцятиліття незалежності України: “Тож у результаті доводиться підсумувати, що концепція “твердої руки” не є відмираючим залишком, реліктом епохи тоталітаризму; навпаки, вона й досі залишається провідною в політичній свідомості українського суспільства” [8, с. 199].

Дані дослідження моніторингу-2018 підтверджують, що немає змоги ідентифікувати якусь із суспільних верств як переважне джерело рекрутування прихильників тоталітаризму, особливо рельєфно це демонструє застосований комплекс запитань щодо стереотипу “твердої руки”. Запитання щодо фігури сильного лідера в політичному житті України дещо відрізняються з погляду наведених у них мотивів (“єдина політична воля забезпечує стабільність у суспільстві краще, ніж набір різних поглядів”, “для нормального розвитку країні потрібна “сильна рука”, а не розмови про демократію”, “сильна держава можлива лише тоді, коли на чолі країни стоїть один лідер”, “наявність сильного політичного лідера дає людям впевненість у завтрашньому дні” тощо), однак істотних відмінностей у розподілі відповідей не виявлено – демократичної позиції дотримується приблизно кожен п’ятий, авторитарної – кожен другий з опитаних. Стабільність такого розподілу, його відтворюваність протягом десятиліть свідчить про вкоріненість відповідного стереотипу попри запровадження в суспільне життя демократичних практик. Не можна не зазначити, що розподіл оцінок напруженості в українському суспільстві, накладений на розподіл прагнень до втілення принципу “сильної руки”, демонструє популярність останнього саме у тієї частини респондентів, що оцінюють ситуацію як критичну, вибухонебезпечну, і, навпаки, ті з респондентів, які вважають політичну ситуацію благополучною чи спокійною, більш схильні до демократичних методів розв’язання проблем.

Література

1. Мартинюк І. Уявлення населення України про чинники соціальної напруженості в кризовому суспільстві // Українське суспільство 1992–2016. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. Київ: ІС НАН України, 2017. С. 115–121.

2. Диференціація життєвого рівня населення / Державна служба статистики України. URL: https://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2007/gdvdg_rik/dvdg_u/duf2010_u.htm?fbclid=IwAR1JjBUFGZexX4Zmb8TMV_FEGkd9KJc3AJvg66RrOef7brwdn5QiDRoqLpI (дата звернення: 15.11.2018).

3. *Кравченко К.* Соціальна напруженість в українському суспільстві досягла 89%. Чи не забагато? // ZRADA. Про політику з сарказмом. URL: <http://zrada.today/prognози-i-dumki/verhovna-zrada/socialna-napruzhenist-v-ukrayinskому-suspilstvi-dosyagla-89-chi-ne> (дата звернення 17.11.18).

4. *Мартинюк І. О., Соболева Н. І.* Соціальна напруженість в кризовому суспільстві: концептуалізація поняття та проблеми дослідження // Проблеми розвитку соціологічної теорії: матеріали XIV Міжнародної. наук.-практ. конф. “Проблеми розвитку соціологічної теорії: Структурні зміни і соціальна напруженість”. Київ, 25–26 травня 2017 р. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка; за заг. ред. А. П. Горбачика, В. І. Судакова. Київ: Логос, 2016. С. 99–102.

5. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін.* / гол. ред. д. ек. н. В. М. Ворона, д. соц. н. М. О. Шульга. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2017. Вип. 4 (18). 501 с.

6. *Мартинюк І., Соболева Н.* Особливості функціонування солідаритетів за умов загострення суспільно-політичної кризи // Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін. Вип. 1 (15). Т. 2. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2014.

7. *Злобіна О. Г.* Соціальна напруженість: чинники формування та способи оцінки // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / гол. ред. д. ек. н. В. М. Ворона, д. соц. н. М. О. Шульга. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2017. Вип. 4 (18).

8. *Мартинюк І.* Чи стабільні демократичні перетворення в Україні? // Українське суспільство: Двадцять років незалежності: Соціологічний моніторинг / гол. ред. д. ек. н. В. М. Ворона, д. соц. н. М. О. Шульга. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2011. Вип.12.

ПОЛІТИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА ПАРТІЙ: ПРАВОВІ ЗАСАДИ І МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

У статті розкривається процес становлення і зміст політичної відповідальності органів державної влади і партій у сучасному демократичному суспільстві, аналізуються конституційні засади відповідальності органів влади в Україні та розкриваються механізми реалізації політичної відповідальності органів виконавчої та представницької влади.

Ключові слова: органи влади, політична відповідальність, органи виконавчої влади, виборні органи влади, механізми реалізації політичної відповідальності.

В статье раскрывается процесс становления и содержание политической ответственности органов государственной власти и партий в современном демократическом обществе, анализируются конституционные основы ответственности органов власти в Украине и раскрываются механизмы реализации политической ответственности органов исполнительной и представительской власти.

Ключевые слова: органы власти, политическая ответственность, органы исполнительной власти, выборные органы власти, механизм реализации политической ответственности.

The article focuses on the formation and content of political accountability of governmental agencies and political parties in a modern democratic society, analyses the constitutional basis for accountability of the governmental agencies in Ukraine and identifies mechanisms for implementing political accountability of the executive and representative power.

Keywords: authorities, political accountability, the executive branch, elected bodies, mechanisms for implementing of political accountability.

Буржуазні революції в Європі поклали початок політичної відповідальності влади перед парламентами та суспільством. Причому спочатку, коли йшлося про інститут політичної відповідальності, це стосувалось виключно відповідальності

міністрів перед парламентом. Історія становлення міністерської відповідальності в країні, де вперше з'явився парламент, тобто у Великій Британії, почалась не з політичної, а з кримінально-правової відповідальності. Тобто йшлося про відповідальність за вчинення кримінальних злочинів, порушення законів країни.

І тільки в XVII ст., з початком буржуазної революції, у країні постало питання не тільки про відповідальність урядовців перед парламентом за порушення законів, а й про політичну відповідальність за “неправильні” державні дії, які завдають шкоди суспільству чи державі, хоча формально не є правопорушеннями у юридичному сенсі.

У резолюції англійського парламенту, поданій у 1641 р. королю Карлу I, парламент вимагав, щоб король керував через своїх радників (урядовців), які користуються довірою парламенту і звільняв зі свого уряду осіб, які довірою не користуються. Саме реалізація цієї вимоги парламенту в парламентській монархії Великій Британії і поклала початок правовому регулюванню політичної відповідальності урядів у буржуазних країнах.

У тій чи іншій формі міністерська відповідальність (відповідальність прем'єр-міністрів та урядів), тобто політична відповідальність під впливом англійської поширилась у XVIII-XX ст. і в інших європейських країнах.

У сучасних соціологічних і політичних науках термін “політична відповідальність” вживається як для позначення відставки урядів чи інших керівників виконавчої влади, так і для не підтримки президентів, лідерів, політичних партій та депутатів на виборах. Політична відповідальність охоплює відповідальність органів влади та політичних партій за формулювання політичних програм, прийняття політичних рішень, які належать до компетенції відповідних органів влади, та дій, спрямованих на реалізацію цих рішень [1, с. 16].

Отже, політична відповідальність органів влади та політичних партій – це їх відповідальність перед суспільством та іншими державними інститутами за виконання політичних програм, обов'язків та обіцянок, виконання своїх владних повноважень, які владні структури отримали згідно з законами країни.

Конституційні засади політичної відповідальності органів влади: Кабмін відповідає за все?

У Конституції України (як і в деяких конституціях європейських країн) поняття політичної відповідальності використовується, але стосується воно тільки відповідальності Кабінету Міністрів України і тільки відповідальності перед іншими інститутами державної влади, а не перед громадянами України.

Стаття 113 (абзац другий) Конституції України у редакції 1996 р. визначає, що “Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених у статтях 85, 87 Конституції України”. Тобто у цьому варіанті Конституції формально Кабінет Міністрів України не несе політичної відповідальності перед Верховною Радою. Але ця теза в Конституції реалізується не зовсім послідовно.

З одного боку, за цією редакцією Конституції Верховна Рада тільки надає згоду “на призначення Президентом України Прем’єр-міністра України” (стаття 85 Конституції України в редакції 1996 р.), а “персональний склад Кабінету Міністрів України призначається Президентом України за поданням Прем’єр-міністра України” (стаття 114 (абзац третій) Конституції України в редакції 1996 р.).

З другого боку, Верховна Рада Україна за пропозицією не менш як третини народних депутатів України від її конституційного складу може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію про недовіру Кабінетові Міністрів України більшістю від конституційного складу Верховної Ради України. Тобто і в варіанті Конституції 1996 р. йдеться про політичну відповідальність Кабінету Міністрів України перед парламентом і вказано чіткий механізм реалізації цієї відповідальності – резолюція недовіри, висловлена більшістю від конституційного складу Верховної Ради на пропозицію не менш як третини депутатів (абзац перший статті 87) [2, с. 54].

І хоча межі цієї відповідальності і були дещо обмежені в часі і регулярності (“Питання про відповідальність Кабінету Міністрів України не може розглядатися Верховною Радою України більше одного разу протягом однієї чергової сесії, а

також протягом року після схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України”) (стаття 87 (абзац другий)), однак ці обмеження стосувались форми реалізації конституційного права Верховної Ради на притягнення до політичної відповідальності Уряду, а не суті цього права.

За період дії Конституції України в редакції 1996 р., тобто в 1996–2005 рр. та в період з жовтня 2010 по березень 2014 р. (коли дія цієї редакції була відновлена через сумнівне рішення Конституційного Суду України), цим правом Верховна Рада України скористалась один раз – у травні 2001 р. висловила недовіру Кабінету Міністрів України Віктора Ющенка.

Деяко інакше питання політичної відповідальності Кабінету Міністрів України розглядається в Конституції України в редакції 2004 р. Тут вводиться подвійна відповідальність Уряду: “Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді у межах, передбачених цією Конституцією” (абзац другий статті 113) [2].

Таким чином, не знявши політичної відповідальності Кабінету Міністрів перед Президентом України, який згідно з цим варіантом Конституції позбавлявся права призначати самостійно Прем’єр-міністра України та міністрів (як і у варіанті 1996 р.), права звільняти міністрів (окрім міністра оборони та міністра закордонних справ), нова редакція Конституції України наділяє правом притягнення до політичної відповідальності Кабмін ще й Верховну Раду України, хоча механізм цієї відповідальності Конституція в редакції 2004 р. залишається таким же, як і в Конституції України в редакції 1996 р. – резолюція недовіри Кабінету Міністрів. Але Верховна Рада за цією редакцією Конституції має право звільняти міністрів (членів Кабінету Міністрів) зі своїх посад (стаття 85 Конституції України в редакції 2004 р.), чого не було у парламенту в попередній редакції Конституції України. Така подвійна політична відповідальність вищого органу виконавчої влади України – Кабінету Міністрів України, навряд чи сприяє політичній стабільності в Україні і реалізації програм його діяльності.

Проблема політичної відповідальності Верховної Ради України, місцевих рад та їх голів, Президента України та місцевих державних адміністрацій прямо не стоїть. Хоча “голови місце-

вих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні і підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня” (стаття 118 в редакції і 1996, і 2004 рр.). А фактично голови обласних та районних місцевих адміністрацій (яких призначає та звільняє Президент України) несуть відповідальність і перед відповідними радами. Адже “обласна чи районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого Президент України приймає рішення і дає обґрунтовану відповідь.

Якщо недовіру голові районної чи обласної державної адміністрації висловили дві третини депутатів від складу відповідної ради, Президент України приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації” (стаття 118 в редакції і 1996 і 2004 рр., абзаци дев’ять і десять). Тобто з певними обмеженнями саме голови місцевих державних адміністрацій несуть політичну відповідальність не тільки перед Президентом України, а й перед відповідними представницькими органами – місцевими радами.

Прямо в Конституції України і законах України про політичну відповідальність Верховної Ради не говориться, а Президент України через механізм імпичменту несе відповідальність не за свої політичні дії чи рішення, а тільки за правопорушення (механізм імпичменту).

Але де-факто Верховна Рада України і в редакції України 1996 р., і в редакції особливо 2004 р. несе політичну відповідальність перед Президентом України через механізм дострокового припинення своїх повноважень.

У редакції Конституції України 1996 р. Верховна Рада України несла відповідальність практично тільки за свою бездіяльність, а не дії: “Президент України... 8) припиняє повноваження Верховної Ради України, якщо протягом тридцяти днів однієї сесії пленарні засідання не можуть розпочатися” (стаття 106(8) в редакції 1996 р.). Інших підстав для відповідальності Верховної Ради в цьому варіанті Конституції України не передбачалося.

А ось у редакції Конституції України 2004 р. підстави для дострокового припинення повноважень Верховної Ради України Президентом України були розширені:

“Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо:

1) протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій відповідно до статті 83 цієї Конституції;

2) протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України;

3) протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися (стаття 90 Конституції України в редакції 2004 р.) [2, с. 129–130].

Таким чином, у редакції Конституції України, яка була чинною з 2006 по жовтень 2010 р. та є чинною нині з березня 2014 р., передбачена політична відповідальність Верховної Ради за формування Уряду і необхідної для висування Прем'єр-міністра коаліції більшості у Верховній Раді.

Тобто політична відповідальність відповідно до нових повноважень Верховної Ради України стосується не тільки бездіяльності Верховної Ради, а й виконання її конституційних завдань.

Не передбачено політичної відповідальності в Конституції України за виконання своєї політичної програми та своїх конституційних повноважень тільки Президента України. Президент України несе опосередковано політичну відповідальність перед громадянами тільки через механізм народного волевиявлення – вибори. Та й то тільки один раз, якщо він балотуватиметься повторно після закінчення першого терміну повноважень.

Політична відповідальність виборних органів влади – Президента, політичних партій та народних депутатів

На відміну від виконавчих органів державної влади (Кабінету Міністрів, місцевих адміністрацій) виборні органи влади несуть головним чином політичну відповідальність не перед іншими інститутами влади, а безпосередньо перед виборцями, які їх обирали.

Саме через механізм чергових і дострокових виборів громадяни України через певний проміжок часу, встановлений Конституцією України (Президент України через п'ять років

в обох редакціях Конституції України (стаття 103), а Верховна Рада України через чотири роки в редакції Конституції України 1996 р. та п'ять років – в редакції Конституції 2004 р. (абзац перший статті 77).

Саме через механізм довіри – недовіри до обраних органів влади громадяни мають можливість впливати на їх політичну відповідальність. Так, у червні–липні 1994 р. на дострокових виборах Президента України громадяни висловили свою недовіру першому Президенту України Леоніду Кравчуку, а у 2010 р. на чергових виборах Президента не підтримали на другий термін Віктора Ющенка (який ще в першому турі голосування набрав лише 5,5% голосів та посів п'яте місце за результатами голосування). І тільки в 1999 р. на повторних для себе виборах Президента чинний тоді глава держави Леонід Кучма переміг у другому турі голосування лідера КПУ Петра Симоненка. Але не тому, що мав високий рівень довіри серед виборців, а тому, що мав менший рівень недовіри.

Цей же механізм довіри – недовіри і притягнення до політичної відповідальності діє і на парламентських виборах. Якщо говорити про політичну відповідальність політичних партій на пропорційних виборах за пропорційною (2006, 2007) чи змішаною виборчою системою (1991, 2002, 2012, 2014), то спостерігається дуже висока волатильність партійного голосування виборців [3, с. 169], які на наступних виборах висловлювали недовіру певним переможцям попередніх виборів і довіру до нових партій та блоків.

Так, з восьми партій і блоків, які в 1998 р. здолали виборчий бар'єр (4%), тільки дві партії самостійно здолали виборчий бар'єр і у 2002 р. – Компартія України та СДПУ(о). При цьому КПУ отримала на 4% менше голосів, ніж на попередніх виборах.

Однак дві політичні партії (Народний Рух України і НДП), які були переможцями виборів 1998 р. у 2002 р. перемогли на виборах у складі виборчих блоків, які складались з понад десятка партій, а одна – Соціалістична партія, яка в 1998 р. була серед переможців у складі виборчого блоку з Селянською партією, цього разу пройшла до парламенту самостійно, хоча і набрала дещо менше голосів, ніж в 1998 р. блок партій. Частково створення (розпад) виборчих блоків в Україні послуговувало

механізмом на наступних виборах уникнути політичної відповідальності за дії в попередній період.

І все ж три партії (Партія зелених України, “Громада”, ПСПУ) понесли політичну відповідальність у 2002 р. на виборах, бо, на відміну від 1998 р., не змогли здолати передвиборчий бар’єр. Але говорити про політичну відповідальність партій за результатами виборів 1998–2002 рр. в Україні можна дуже умовно, адже хоча окремі представники цих партій (як і тих, хто програв вибори) і входили до складу урядів після виборів, однак вони не формували уряд, не визначали його курс. Уряд формував Президент України, хоча й не ніс прямо відповідальності за його рішення і дії. Тільки після ухвалення нової редакції Конституції України у 2004 р. “у Верховній Раді України за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій формується коаліція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України” (абзац шостий статті 83 у редакції 2004 р.).

Ця коаліція політичних партій і їх “депутатських фракцій у Верховній Раді України відповідно до цієї Конституції вносить пропозицію Президенту України щодо кандидатури Прем’єр-міністра України, а також відповідно до цієї Конституції вносить пропозиції щодо кандидатур до складу Кабінету Міністрів України” (абзац восьмий статті 83 Конституції України в редакції 2004 р.).

Таким чином, формуючи Кабінет Міністрів України, його програму діяльності та контролюючи його рішення і дії, партійна коаліція більшості у Верховній Раді і її члени з 2006 р. мала нести повну політичну відповідальність за діяльність вищого органу виконавчої влади в Україні. Першою такою коаліцією, яка сформувала влітку 2006 р. уряд, була коаліція фракцій Партії регіонів, Соціалістичної та Комуністичної партії. Політично вона мала б виконувати передвиборчі програми цих партій, як це відбувається в західних демократіях. Як відзначають метри політології Г. Алмонд, Дж. Пауелл, К. Стром та Р. Дантон, “британські партії пишаються тим, що, перебуваючи при владі, реалізують обіцяне ... Республіканці і демократи в Сполучених Штатах також доволі надійні з точки зору дотримання передвиборчих обіцянок” [4, с. 168]. І тільки

“партіями, які протягом тривалого часу були усунені від участі в уряді, чи тим, які висунули радикальні програми, часто буває важко, коли вони, нарешті, прийшли до влади, здійснити свої проекти” [4, с. 168].

В Україні рівень реалізації передвиборчих обіцянок і програм доволі низький. Після виборів партії часто діють прямо протилежним чином, ніж обіцяли. Так, у 2006 р. на виборах до Верховної Ради в програмах усіх партій переможців, окрім БЮТ, була вимога стабілізувати чи знизити ціни на газ для населення, однак Уряд коаліції Партії регіонів, СПУ та КПУ підвищив ціни після виборів, а єдиною протилежною силою, яка протестувала проти цього була БЮТ! Однак на дострокових виборах до парламенту в 2002 р., не виконавши своїх обіцянок, Партія регіонів та КПУ (члени урядової коаліції) набрали навіть на 2% голосів більше, ніж на виборах 2006 р. Політичну відповідальність понесла тільки СПУ Олександра Мороза, яка в парламенті “розривалась” між коаліцією з ПР і КПУ та БЮТ і “Нашою Україною”.

І цього їй не простили виборці. Ця зміна (а також мінімальне подолання виборчого бар’єру Блоком Литвина) на дострокових виборах 2007 р. створило дуже нестійку ситуацію в парламенті шостого скликання (2007–2012 рр.), в якому існувало три коаліції – БЮТ та “Наша Україна – Народна Самооборона” (2007–2008), БЮТ, “НУНС” та Блоку Литвина (2008–2010), Партії регіонів, КПУ, Блоку Литвина та окремих депутатів, виключених з БЮТ та НУНС (2010–2012). Тобто постійне реформатування урядів, і вотум недовіри уряду Ю. Тимошенко проходили без урахування позиції громадян на виборах.

Найбільші ж зміни в підтримці виборців політичних партій відбулись за результатами виборів у жовтні 2014 р., після Революції гідності.

Переможець виборів 2012 р. Партія регіонів після втечі В. Януковича взагалі не брала участі в нових виборах, не бажаючи відповідати перед виборцями за свої дії у 2012–2014 рр., партія “УДАР” розчинилась у БПП, а партія “Свобода” та Компартія України не змогли здолати 5% бар’єр на виборах. І тільки партія “Батьківщина” з переможців виборів 2012 р. здолала виборчий бар’єр у 2014 р., але набрала в п’ять разів менше голосів, ніж два роки тому. Таким чином, усі партії –

переможці виборів 2012 понесли політичну відповідальність на парламентських виборах 2014 р.

Отже, підсумовуючи результати нашого аналізу, можна стверджувати, що виконавчі органи державної влади (Кабмін, місцеві держадміністрації) несуть політичну відповідальність перед представницькими органами влади через механізм недовіри, а опосередковано через них і перед виборцями, а виборні органи державної влади (Верховна Рада, місцеві ради, Президент та мери, політичні партії), несуть безпосередньо політичну відповідальність перед виборцями на чергових чи позачергових виборах. Саме на цих виборах виборці можуть висловити недовіру (чи довіру) до кандидатів чи політичних партій.

Література

1. Колосова Н. М. Конституционная ответственность в Российской Федерации: ответственность органов власти и других субъектов права за нарушение конституционного законодательства: монография. Москва: Городец, 2000. 192 с.

2. Конституція України. Офіційний текст, прийнятий на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Із змінами станом на 1 січня 2006 р. Київ: Видавничий дім "Ін-Юре", 2006.

3. Вишняк О. Зміни основних параметрів партійної системи України: від виборів 1998-го до виборів 2014-го. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. № 2. С. 167 – 174.

4. Алмонд Г., Пауєлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор: учеб. пособ. Москва: Аспект Пресс, 2002. 537 с.

ПІСЛЯМАЙДАННІ ПЕРЕДВИБОРЧІ ЦИКЛИ ЯК СИСТЕМНО ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ В УКРАЇНІ

Аналізуються спільні тенденції та циклічність двох періодів після-майданного розвитку країни у 2005–2009 і 2014–2018 рр. Спільним знаменником їх завершення є динаміка суспільних настроїв у бік посилення розчарування та невдоволення. Аргументується висновок, що причини цих циклів не обмежуються лише соціально-психологічними передвиборчими факторами, а полягають радше у більш складних взаємодіях факторів інституціонального характеру, які відображають системні особливості “гібридної” моделі суспільно-державної і політичної організації в Україні. Здолання інституційної “пастки гібридності” є значно важчим і тривалішим системним викликом, ніж це видавалось у 2014 р. Головним соціально-структурним чинником підтримки цього процесу були і залишаються відповідальні та активні громадяни.

Ключові слова: інститути, моделі розвитку, суспільні настрої, передвиборча циклічність, інституціональна гібридність.

Анализируются общие тенденции и цикличность двух периодов послемайданного развития страны в 2005–2009 и 2014–2018 гг. Общим знаменателем их завершения является динамика общественных настроений в сторону усиления разочарования и неудовлетворенности. Аргументируется вывод, что причины этих циклов не ограничиваются лишь социально-психологическими предвыборными факторами, а заключаются скорее в более сложных взаимодействиях факторов институционального характера, отображающих системные особенности “гибридной” модели общественно-государственной и политической организации в Украине. Преодоление институциональной “ловушки гибридности” является значительно более трудным и продолжительным вызовом, чем казалось в 2014 г. Главным социально-структурным фактором поддержания этого процесса были и остаются ответственные и активные граждане.

Ключевые слова: институты, модели развития, общественные настроения, предвыборная цикличность, институциональная гибридность.

The paper analyses two 4-year periods of Ukraine's post-independence history: right after the Orange Revolution (2005–2009) and the Revolution of Dignity (2014–2018). The common denominator of these post-Maidan periods is the dynamics of public moods characterised by growing disappointment and discontent. The author makes the assumption that such a cyclical pattern is not determined purely by socio-psychological factors which are "activated" in the pre-election period. Rather, it results from a complex interplay of institutional factors that reflect systemic particularities of a "hybrid" model permeating all social and political structures in Ukraine. Overcoming this "trap of hybrid institutional" has turned out to be far more serious and lengthy challenge than it seemed in 2004. Active and responsible citizens have been the principal socio-structural factor sustaining this process.

Keywords: *institutions, models of development, public moods, cyclical pattern of pre-election periods, institutional hybridity.*

П'ятирічна історична дистанція від початку Євромайдану і розгортання протестного громадянського руху Революції гідності спонукають не лише до міркувань про причини, наслідки та результати подій 2013–2014 рр. у подальшому суспільно-політичному розвитку країни. Це також слухна нагода для аналізу передвиборчих періодів суспільно-політичного розвитку країни після двох Майданів – “помаранчевого” 2004–2005 і Євромайдану 2013–2014 рр. Отже, спробуємо простежити деякі спільні тенденції та навіть паралелі цих післямайданних обставин, певна циклічність яких, як видається, зумовлена інституціональними та системними особливостями вітчизняного політичного процесу і більш широко – державно-суспільної організації в Україні.

Справді, 2009 і 2018 рр. є хронологічними рубежами відповідних п'ятирічних періодів післямайданного розвитку, які розпочалися відповідно у буремних 2005 і 2014 рр. До того ж 2009-й і 2018-й є останніми роками перед початком президентських виборчих кампаній і відповідно вони також позначають міжвиборчі президентські цикли, оскільки Президентів країни було обрано у 2005 і 2014 рр.

Звісно, обставини та й самі глобальні та внутрішні політичні контексти періодів 2005–2009 і 2014–2018 рр. є відмінними та по-своєму особливими. Період 2005–2009 рр., який тривав після Помаранчевої революції та обрання Президентом В. Ющенко,

хоча й не вирізнявся політичною стабільністю, був позначений відносно сприятливою соціально-економічною ситуацією. І лише завершення цього періоду припало на розгортання світової фінансово-економічної кризи, негативні наслідки якої проявилися в Україні з кінця 2008 р. Тим не менше навіть у триваліший до цієї кризи час у межах цього періоду якісних відповідей на виклики системного реформування країни та її модернізації не було знайдено, а утвердження верховенства права, формування незалежних і справедливих судів, подолання корупції та інші важливі завдання не були реалізовані, влада не стала ближче до народу та підзвітною йому, зокрема в її декларованих кроках “назустріч людям”. Втім, і сама Помаранчева революція була здебільшого електоральною, політичною метою якої було обрання опозиційного кандидата, а програми модернізації країни залишилися здебільшого антуражем передвиборних обіцянок. Натомість політична еліта і навіть колишні союзники по “помаранчевому” табору були цілком захоплені боротьбою за владу і переділом повноважень.

На цьому тлі й не дивно, що ентузіазм багатьох активних громадян, які щиро вірили у шанс модернізаційного оновлення країни після 2004 р., поступово згасав, надії людей великою мірою змінилися настроями розпачу та розчарування, розвіялась і довіра до влади. Зокрема, довіра до Президента з її й досі найвищого історичного рівня у майже 50% у 2005 р. стрімко впала нанівець під кінець означеного періоду. Тож цілком закономірно, що на чергових президентських виборах 2010 р. з перемогою на них В. Януковича політичний розвиток країни розгорнувся у реверсному напрямі, позначивши період своєрідного вітчизняного політичного термідора.

Післямайданний період 2014–2018, безумовно, має свої особливі відмінності порівняно з періодом 2005–2009-го. Ці відмінності полягають насамперед у різних обставинах, контекстах та наслідках двох українських Майданів. І щодо нинішнього періоду можемо говорити вже не лише про чітко артикульований рівень популярних вимог щодо оновлення країни та “перезавантаження” її політичної системи у форматах європейської модернізації. Йдеться також і про інший вимір конфліктності цього періоду, вперше з 1991 р. пов’язаний з масовими людськими жертвами, війною, її важкими гуманітар-

ними та соціально-економічними наслідками, а також і про високу політичну ціну чергового шансу на європейську модернізацію країни – через анексію АР Крим Росією та втрату контролю держави над окремими територіями Донбасу.

Однаке, незважаючи на відмінності обставин та викликів післямайданних періодів, спільним знаменником їх завершення напередодні чергових президентських виборів є динаміка суспільних настроїв у бік посилення розчарування та невдоволення. Зокрема, ці настрої проявляються у показниках невдоволення та зниження довіри до влади. Тут варто зазначити, що, попри всі конституційні трансформації, саме Президент продовжує асоціюватися у громадян з найвищою і за все відповідальною державною владою в країні, до того ж йдеться про рік перед черговими президентськими виборами. Так от, за результатами репрезентативного моніторингового опитування Інституту соціології НАН України, частка респондентів, які оцінюють найвище діяльність Президента країни, зменшилась з майже 6% у 2014 до 0,6% у 2018 рр. Відповідно рівень суспільної довіри (разом “переважно довіряю” і “цілком довіряю”) до Президента знизилась у чотири рази – з майже 34% у 2014 р. до 7,8% у 2018 р. Подібна динаміка падіння довіри спостерігається також і до інших гілок центральної влади – до уряду (від 17,2% у 2014 до 6,2% у 2018 р.) та до Верховної Ради (від 8,6% у 2014 до 4,7% у 2018 р.).

Коливання настроїв владної підтримки та пов'язаних з цим політичних виборчих циклів є доволі поширеною і навіть типовою практикою в багатьох демократіях, особливо в тих, у яких здебільшого домінує двопартійна система: наприклад, консерватори змінюють при владі лейбористів і, навпаки, у Великій Британії, республіканці демократів і, навпаки, у США. Втім, подібні електоральні коливання є також характерними і для демократій з багатопартійними системами: тоді електоральні цикли можуть бути пов'язані з коливаннями електоральних симпатій щодо типових партійних ідеологічних та соціально-економічних програм, наприклад, у виборі в межах політичних спектрів “консерватори – ліберали” або “неоліберали – соціал-демократи”.

В Україні електоральні коливання мають свої особливості, адже відбуваються в країні із усе ще неусталеними політич-

ною системою та інституціями, а також з ознаками політичної культури, які лише за формально процедурними атрибутами можуть характеризуватись як “демократичні”. Вітчизняна багатопартійна політична система є також своєрідною, адже політичні партії діють у слабко структурованому політично та ідеологічно суспільстві. Ці партії є здебільшого партіями лідерського типу, часто створеними лише на період виборів під конкретного лідера і з відсутньою чітко артикульованою ідеологічною програмою. Відтак, електоральні коливання або цикли в Україні не є вибором щодо партійно ідеологічних програм, а радше – своєрідними політичними “гойдалками” або електоральним маятником. І принаймні на поверхні причинами цього електорального маятника є, як вважає вітчизняний експерт В. Фесенко, певні особливості національної політичної психології [1], пов’язані із завищеними та, як правило, невиправданими очікуваннями і не лише прибічників та симпатиків табору політичних переможців. У цьому сенсі ефекти завищених суспільних очікувань можуть особливо позначати і впливати на післямайданні коливання з їх високими суспільними піднесеннями та відповідними соціально-психологічними спадами.

Втім, причини електоральних політичних коливань в Україні, звичайно, не обмежуються лише соціально-психологічними чинниками. Останні є радше і здебільшого зовнішніми проявами більш складних кумулятивних ефектів політичних та інституціональних особливостей вітчизняного політичного процесу і більш широко – моделі державно-суспільної організації в Україні.

Видається, що і такий очевидний чинник політичних коливань у країні, як її регіонально геополітичні відмінності або навіть розкол, який проявлявся як ефективний чинник електоральної мобілізації, особливо у період 2004–2014 рр., не є самодостатнім сам по собі і проявлявся лише як аспект, хоча й важливий та виразний, цього кумулятивного системного ефекту. Іншими словами, політична боротьба та поперемінне владне правління політичних угруповань, орієнтованих на різні геополітичні стратегічні вектори розвитку країни, принципово не змінювало основні інституціональні засади та функціональні алгоритми гібридного режиму, “фасадної” демократії та екстрактивної соціально-економічної моделі в Україні.

Більше того, після 2014 р. з фактом втрати державного контролю над Кримом і частинами Донбасу, а відтак і того, що близько 2 млн колишніх виборців цих регіонів, переважна більшість яких мала проросійську орієнтацію, не беруть участі в українських виборах, геополітичний фактор ще більшою мірою втрачає свою значущість, не кажучи вже про його окремішню самодостатність, у майбутніх виборчих перегонах. Це підтверджується і динамікою геополітичних орієнтацій після 2014 р., яка, зберігаючи свої регіональні відмінності, все ж репрезентує нинішні електоральні настрої у їх домінуючому проєвропейському векторі в цілому по Україні.

Отже, з 2014 р., чи не вперше у новітній вітчизняній історії, маємо передвиборчу ситуацію, у якій європейський та євроатлантичний вибір країни не лише закріплено в офіційній політичній стратегії країни (зокрема, у навіть підготовці відповідних конституційних змін), але й цей вибір ствердився як домінуючий у громадських настроях та орієнтаціях. І відтак – геополітичний чинник втрачає свої властивості простої та ефективної мобілізаційної технології, яку звично і доволі часто використовували політики в Україні. Тим не менш, маємо ситуацію передвиборного циклічного спаду (принаймні щодо рівня підтримки та довіри до влади), який відбувається за умови нейтралізації геополітичного мобілізаційного чинника і відповідного ефекту електоральних геополітичних “гойдалок”. І тоді виникає питання: а у чому ж причини цього спаду на завершенні післямайданного періоду 2014–2018 рр.?

Нинішня передвиборча ситуація є по-своєму своєрідним експериментом, який доводить, що природа електоральних циклів в Україні не пов'язана, принаймні вирішальним чином, з геополітичними регіональними відмінностями. Причини цих циклів полягають радше у більш складних взаємодіях та комбінаціях факторів інституціонального характеру, які, своєю чергою, відображають системні особливості моделі державно-суспільної, соціально-економічної та політичної організації в Україні. Ці доволі усталені, системно інституціональні фактори можуть бути коротко охарактеризовані як стан суспільної гібридності або все ще незавершеної модернізації країни в політичній, соціально-економічній та соціетальній сферах.

Післямайданний період 2014–2018 рр., незважаючи на всі очікування і декларації щодо реформ, не приніс суттєвих зрушень щодо змін системного розвитку держави і суспільства. У цей період певні тенденції щодо здолання гібридного політичного режиму не були послідовними або радше були лише позначені, а відтак – політично-інституціональна трансформація на сучасному етапі в Україні все ще характеризується як неконсолідована або “фасадна” демократія. Вітчизняний дослідник Ю. Мацієвський окреслює ситуацію, в якій й досі перебуває країна, інституційною “пасткою гібридності” [2]. Остання визначається ним як “сукупність стійких, але неефективних інститутів, що заважають елітам рухатися у бік демократії, але дають змогу зберігати монополію на політичну владу та ренту, не вдаючись до відвертого авторитаризму” [2, с. 9]. У соціологічній перспективі своєрідна викривлена логіка подібної інституційної пастки пояснюється Д. Нортон у його тлумаченні інститутів, значення яких може полягати не в їх суспільній ефективності, а радше в реалізації інтересів тих, хто займає позиції, які дають змогу впливати на формування нових правил. У контексті суспільно-політичних процесів в Україні це означає, що політичні еліти, орієнтовані на отримання різних видів ренти від свого владного становища, зацікавлені у збереженні існуючих, здебільшого “фасадних” інститутів (навіть за всієї їх неефективності) та неформальних “правил гри”. І відтак ці еліти, насправді, не зацікавлені у справжніх реформах, ініціюючи радше їх імітації. Ситуацію цієї інституційної пастки підтверджують також соціологічні індикатори наших моніторингових досліджень. Зокрема, окрім сталої інерції домінуючої суспільної недовіри до публічних інститутів влади, таким соціологічним індикатором є також суттєве незадоволення якістю практик наявних демократичних інститутів у країні та стану розвитку демократії в країні (табл.).

Завершення післямайданного періоду 2014–2018 рр. також не позначилось поліпшенням громадської думки щодо розвитку демократії в країні: більше половини респондентів не задоволені її розвитком у 2016 і 2018 рр., а частка тією чи іншою мірою задоволених не перевищує 20%. Більше того, на фоні сталого незадоволення якістю практик наявних демократичних інститутів в усе ще переважно патерналістсько-

Якою мірою Ви задоволені чи не задоволені тим, як розвивається демократія в нашій країні? (%)

Варіанти відповідей	Роки					
	2008	2010	2012	2014	2016	2018
Взагалі не задоволений	24,8	18,8	25,3	24,7	32,7	26,3
Скоріше не задоволений	32,7	31,4	34,0	28,7	33,0	35,1
Важко сказати	24,1	31,2	26,0	25,8	19,5	21,1
Скоріше задоволений	15,8	16,4	11,6	17,1	11,5	16,1
Повністю задоволений	1,7	1,4	1,2	2,4	1,0	1,4

му суспільстві залишаються спокуси авторитарних настроїв та “сильної руки” як альтернативи демократії. Так, у 2018 р. дві третини (60,5%) респондентів тією чи іншою мірою погоджуються із твердженням, що “для нормального розвитку країни потрібна “сильна рука”, а не розмови про демократію”.

Виразним індикатором продовження перебування країни в системній “пастці гібридності” є рівень довіри до судів. Судова влада і справедливі суди є не лише центральним елементом утвердження верховенства права, а й важливим інститутом інклюзивної демократії. Тому й успішна судова реформа дійсно могла б стати важливим індикатором якісних змін у країні. На жаль, деклароване реформування і деякі зрушення у цьому напрямі у післямайданний період 2014–2018 рр. не принесли відчутних для суспільства результатів. Більше того, і без того невисокий рівень суспільної довіри до судів знизився майже вдвічі за період 2004–2018 рр.: від 13,6% довіри у 2004 р. до 7,1% у 2018 р. Не зайвим буде також констатувати, що, незважаючи на ініціювання нових інституцій, спрямованих на боротьбу з корупцією, правоохоронна система є вкрай неефективною: з 2014 р. після зміни колишнього корумпованого режиму в країні не доведено до судового вироку жодної кримінальної справи щодо корупції вищих посадовців.

У сучасній типології суспільного розвитку, яка окреслює альтернативи поміж інклюзивною та екстрактивною інституціональною моделями державно-суспільної організації і розвитку [3], Україна все ще перебуває в інерційному полі домінуючого тяжіння екстрактивної інституціональної моделі.

Остання характеризується державно-адміністративною організацією, яка базується на непрозорих, переважно неформальних, правилах монополістичного політичного і економічного контролю та корупційно деформованим розподілом суспільного блага бюрократичними елітами та олігархічними кланами.

І, як очевидно тепер, здолання інституційної “пастки гібридності” для країни є значно важчим і тривалішим системним викликом, ніж це видавалось у 2014 р. Головним соціально-структурним чинником підтримки цього процесу були і залишаються відповідальні та активні громадяни. Адже саме ця суспільна страта здатна формувати та стверджувати на практиці нові інституційні інклюзивні правила суспільного і державного буття. І хоча в цей період також відбулося динамічне прискорення громадянської активності та накопичення важливого досвіду самоорганізації, про що, зокрема, свідчать суспільне визнання і показники довіри до волонтерського руху і громадських організацій, динаміка цих процесів все ще не є вирішальною щодо якісної зміни домінуючих установок переважно патерналістського суспільства.

Втім, не виключено, що саме прийняття надмірних порцій спокусливого політичного популізму у виборчій кампанії, що вже розгортається, а також згодом переживання всіх його суспільно-політичних і соціально-економічних наслідків і може стати тим необхідним важким, але корисним уроком, який допоможе здолати хибну звичку ходіння по колу і прискорить відповідальне дорослішання нашого суспільства.

Література

1. Фесенко В. “Гойдалки” і ритми української політики. *Українська правда*. 2017. 21 квітня. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2017/04/21/7141779/>

2. Мацієвський Ю. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014). Чернівці: Книги – XXI, 2016.

3. Acemoglu D. and J. A. Robinson. *Why Nations Fail: the Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. 1-st ed. New York: Crown, 2012.

ОСОБЛИВОСТІ ЗМІНИ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ В УКРАЇНІ: ДО І ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ

У статті розглядаються особливості зміни громадсько-територіальної ідентичності населення України в сучасному українському суспільстві до і після Революції гідності, а також особливості громадсько-територіальної ідентичності у розрізі регіонів, мовних і вікових груп населення України.

Ключові слова: *громадська ідентичність, регіональна ідентичність, зміна ідентичностей.*

В статье рассматриваются особенности изменения общественно-территориальной идентичности населения Украины в современном украинском обществе до и после Революции достоинства, а также особенности общественно-территориальной идентичности в разрезе регионов, языковых и возрастных групп населения Украины.

Ключевые слова: *гражданская идентичность, региональная идентичность, изменение идентичностей.*

The paper highlights the changes in Ukrainians' socio-territorial identities, which took place after the Revolution of Dignity. Distinctive characteristics of a respondent's socio-territorial identity have been identified with regard to their region of residence, age group and language.

Keywords: *civic identity, regional identity, change in identities.*

Після подій Революції гідності у 2013–2014 рр. у науковому й публічному дискурсі неодноразово лунають питання про те, як змінилося українське суспільство. Ці питання стосуються також й ідентичності українців: як вона зазнає змін, чи більше населення відчуває себе українцями і пишається своєю країною, якою мовою розмовляє?

В умовах, коли в країні налічується понад 1,5 млн переселенців, питання зміни ідентичностей дедалі більше актуалізується, адже раніше ми не стикалися з такими масовими

переміщеннями населення і їх адаптацією на новому місці. Однак наразі вітчизняна соціологія не має інструментарію для вимірювання зміни ідентичностей, тим більше тих, хто зазнав внутрішнього переміщення внаслідок воєнних дій і потрапив в нові соціальні умови. Соціологічна наука потребує такого інструментарію, але у якості розвідувального аналізу, яким є дана стаття, ми представимо динаміку змін ідентичностей в Україні в цілому до і після Революції гідності.

Поняття ідентичності є достатньо широким і використовується багатьма соціальними науками. Так, соціальні психологи виокремлюють чотири теорії ідентичності: особиста, рольова, соціальна і колективна [1]. У соціології ідентичність часто розглядається по відношенню до соціальних груп. Надалі ми користуватимемось одним із загальних визначень *ідентичності як ототожнення себе з якою-небудь соціальною групою чи спільнотою, прийняття її цілей і цінностей, усвідомлення себе членом цієї групи чи спільноти*. Іншими словами, це – відчуття себе “своїм” чи “чужим” по відношенню до певних соціальних груп. “Інші” (“чужі”) можуть бути визначені в ідеологічних, етнічних чи територіальних термінах (або їх комбінації).

С. Гантінгтон виокремлює шість груп об’єктивно зумовлених джерел ідентичності: 1) аскриптивні (вік, стать, етнічна і расова належність), 2) культурні, 3) територіальні, 4) політичні, 5) економічні (робота, професія, класи, посади) і 6) соціальні (друзі, колеги) [2, с. 59]. Відповідно, і видів ідентичностей може бути виокремлено багато: національна ідентичність, територіальна ідентичність, громадська ідентичність, геополітичні орієнтації, релігійна ідентичність, мовна ідентичність, класова/стратифікаційна ідентичність, політична ідентичність та інші. Різні науковці розглядають різні види ідентичностей.

У вітчизняній соціології питанням національної ідентичності у зв’язку із національною толерантністю займалися Є. Головаха і Н. Паніна. А. Ручка і Л. Скокова більше зосереджують увагу на соціокультурних чинниках ідентичності, а С. Макеєв і С. Оксамитна – на стратифікаційних і класових видах ідентичності. М. Шульга, В. Хмелько і О. Вишняк розглядають етнічні, мовні та політичні ідентичності населення України. В. Серєда і Д. Судин досліджують історичні і національні ідентичності.

Якщо ж розглядати англomовні публікації про ідентичність в Україні за останні десять років, то темою, що набуває найбільшої популярності, є мовна і національна ідентичність населення України. Серед авторів можна виокремити Т. Кузьо, В. Кулика, М. Рябчука. Також можна відмітити, що в останні роки особливо актуальним стає дослідження впливу збройного конфлікту (“гібридної війни”) на Донбасі на ідентичності українців.

В одній зі своїх статей Т. Кузьо зазначає, що, приміром, національна ідентичність ніколи не є сталою, вона завжди перебуває в процесі зміни і розвитку. Її склад змінюється з часом, і ніколи не є завершеним процесом [3, р. 344].

Стосовно вимірювання ідентичностей, то досить часто використовуються звичайні анкетні питання для визначення груп, до яких себе відносить респондент. Наприклад, для вимірювання мовної ідентичності може ставитися запитання “Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтесь у Вашій родині (вдома)?”, національної – закрите запитання про національність, а громадської – “Якою мірою Ви пишaєтесь чи не пишaєтесь тим, що є громадянином України?”. При дослідженні зміни ідентичностей в дослідженні “Українське суспільство” ми користуємося динамікою наведених показників.

Як приклад вимірювання зміни ідентичностей у межах одного дослідження можна навести опитування 2016 р., проведене Центром східноєвропейських і міжнародних досліджень [4], яке охопило чотири групи респондентів – внутрішньо переміщені особи в Україні, громадяни України, які переїхали до Росії, мешканці підконтрольних і мешканці непідконтрольних територій Донецької та Луганської областей. Питання про зміну ідентичностей було операціоналізовано так: ставилось закрите запитання “У результаті подій 2013–2016 років Ви почуваетесь...” з варіантами відповідей “більше українцем, ніж раніше”, “більше росіянином, ніж раніше”, “я почуваясь більше, ніж раніше, і українцем, і росіянином одночасно”, а також “не відбулось змін”. Далі респондентам ставилось запитання “Яка ідентичність є найважливішою особисто для Вас зараз?” із 15 варіантами відповідей, серед яких були: “громадянин України”, “етнічний українець”, “етнічний росіянин”, “змішаний етнічно українець-росіянин”, так само як варіанти

відповідей про мову (“особа, яка розмовляє українською”, “особа, яка розмовляє російською”, “особа, яка розмовляє і українською, і російською”) і регіони (така як “особа з Донбасу”).

Як зазначалося, у рамках моніторингового дослідження українського суспільства у нас є можливість дослідити динаміку ідентичностей населення України завдяки аналізу повторюваних у різні роки запитань. Хоча кілька запитань цього дослідження можна розглядати як запитання для вимірювання ідентичностей, ми зосередимося на одному із них – про громадсько-територіальні ідентичності. Це запитання “*Ким Ви себе передусім вважаєте?*” і має такі варіанти відповідей: “мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете”, “мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете”, “громадянином України”, “представником свого етносу, нації”, “громадянином колишнього Радянського Союзу”, “громадянином Європи”, “громадянином світу”.

У цій статті як дослідницькі питання ми ставимо за мету: дослідити динаміку змін громадсько-територіальних ідентичностей населення України та особливості громадсько-територіальних ідентичностей у розрізі регіонів, мовних і вікових груп населення України; визначити вплив Революції гідності і подій на Донбасі на зміну ідентичностей.

За досліджуваний було обрано період з 2000 р., який охоплює роки двох революцій (Помаранчевої та Гідності).

Передусім розглянемо, як змінилась громадсько-територіальна ідентичність населення за вісімнадцять років – до і після Помаранчевої революції і Революції гідності (табл. 1).

У 2005 р., після Помаранчевої революції, спостерігається сплеск громадянської ідентичності (ототожнення себе з громадянином України), яка дещо знижується у наступні роки. Найбільшим значення спостерігалось у 2014 р., одразу після Революції гідності.

У 2014–2016 рр. на тлі подій, що відбувались у країні, відсоток тих, хто ідентифікував себе з громадянином України був найбільшим за часи незалежності (2014 р. – 64,4%, 2016 р. – 60,0%). Також почала відстежуватись тенденція до посилення ототожнення себе з Європою та світом. Наразі цей відсоток помалу продовжує зростати: у 2018 р. 1,9% ідентифікують себе

**Динаміка змін громадсько-територіальних ідентичностей
населення України (%)**

<i>Ким Ви себе перед- усім вважаєте?</i>	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2017	2018
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	31,3	31,6	30,5	24,6	27,7	24,5	27,2	29,8	16,1	22,0	24,7	22,7
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6,9	5,9	6,7	6,4	6,6	9,3	6,6	7,6	8,0	6,9	6,3	7,1
<i>Громадянином України</i>	41,0	41,0	44,2	54,6	51,6	51,7	51,2	48,4	64,4	60,0	56,9	58,6
Представником свого етносу, нації	—	3,0	3,1	2,1	1,8	2,6	3,1	1,8	2,1	2,9	3,5	3,0
Громадянином колишнього Радянського Союзу	12,2	12,7	10,7	8,1	7,3	9,0	6,9	8,4	5,4	3,9	3,2	3,1
Громадянином Європи	2,8	0,7	0,7	0,8	1,3	0,4	0,9	1,2	1,1	1,0	1,4	1,9
Громадянином світу	5,6	2,7	2,4	2,5	2,9	1,7	3,1	2,4	2,1	2,6	3,3	3,3
Інше	—	1,6	1,4	1,0	0,7	0,6	0,8	0,3	0,5	0,5	0,6	0,3
Не відповіли	0,2	0,8	0,2	0,1	0,1	0,1	0,3	0,1	0,3	0,2	0,2	0,0

з громадянином Європи, а 3,3% – світу, що певним чином відповідає європейським ціннісним орієнтаціям.

Помаранчева революція стала поштовхом для формування національного характеру. А Революція гідності зміцнила європейську орієнтацію населення та спонукала до зміцнення національного духу. Однак слід зазначити, що самоідентифікація з громадянином Європи навіть після Революції гідності ще не досягла того рівня, який спостерігався у 2000 р. (2,8%).

Із певною стагнацією та заморожуванням конфлікту почала слабшати і національна ідентичність (у 2018 р. 58,6% вважали себе громадянином України). Далі розглянемо, від чого це залежить.

Ідентичність, як уже зазначалось, не є чимось дуже стабільним і стійким. Вона активується і мобілізується в умовах конфліктів, бо люди починають відкрито демонструвати свою ідентичність у кризових ситуаціях, скажімо, коли існує небезпека трансформації або навіть руйнування спільності, як-то війна на сході.

У таких умовах часто навіть ті, хто не ідентифікував себе з громадянином України і тяжів до локальної ідентичності, починають обстоювати свою територію на більш глобальному рівні – на рівні держави, а не тільки свого міста чи села, бо країні загрожують зміни, які зачіпають їхні інтереси і стають спільними.

Причому зміни можуть бути не тільки негативними, як-то війна, а й позитивними, як, наприклад, боротьба за свої інтереси, досягання європейського вектора розвитку. В обох випадках людина чітко усвідомлюватиме належність до цієї спільноти.

Отже, чинник змін, конфліктів є одним із факторів, що спонукають демонструвати громадянську ідентичність.

Своєю чергою, тяжіння до локальної ідентичності, другий за поширеністю тип громадсько-територіальної ідентичності серед населення України передусім є проявом менталітету – нести відповідальність за себе і свою малу групу. Повернення до звичної економічної чи політичної нестабільності сприяє загальному розчаруванню та підштовхує людей шукати безпеку у своїй малій, звичній групі. Крім того, за А. Шишигіним, який вивчав територіальну ідентичність ХХІ ст., стійкість локальних і регіональних ідентичностей пов'язана з низькою соціальною мобільністю населення і включеністю представників місцевих громад у колективні практики, що підтримують необхідний рівень групової згуртованості. І чим менше людина вірить у свою спроможність змінити щось у країні, тим сильнішою є її локальна ідентичність (66,7%, які вважають себе передусім мешканцем села, району, в якому вони проживають, вважають, що вони не несуть відповідальність за стан справ у цілому в Україні).

Також спостерігається слабкий зв'язок між ціннісними орієнтаціями (цінності яких країн найбільш близькі людині) респон-

дентата громадсько-територіальною ідентичністю (коефіцієнт Крамера дорівнює 0,11, зв'язок є значущим на рівні 0,01).

Цінності західних країн характерніші для громадян, які ідентифікують себе з громадянином Європи (47,1%), представником свого етносу, нації (29,6%) і громадянином України (23,3%). Це й не дивно, бо саме прагнення до розвитку в бік Європи стало ідейною основою Революції гідності, що спонукало людей окреслити свою громадянську позицію та боротись за досягнення країною цієї мети.

Східнослов'янські цінності характерні для тих, хто продовжує ідентифікувати себе з громадянином колишнього Радянського Союзу.

Також спостерігається певна взаємозалежність ціннісних орієнтацій від регіону (коефіцієнт Крамера – 0,13, зв'язок є значущим на рівні – 0,01). Для Заходу ближчими є цінності західних країн, для Півдня скоріше ближчими є цінності східнослов'янських країн, ніж західних, представникам Донбасу – східнослов'янські, а Сходу і Центру дещо важко визначити свій ціннісний орієнтир.

Тепер подивимось як залежно від регіону відрізняється географічно-територіальна ідентичність. Для цього подивимось на громадсько-територіальну ідентичність у розрізі регіонів (табл. 2).

Тих, хто ідентифікує себе з мешканцем села, району чи міста, більше у Центральному і Західному регіонах, мешканцем регіону – на Донбасі. Також вони значно менше за всіх ототожнюють себе з громадянином України. Ідентифікація себе з громадянином колишнього Радянського Союзу традиційно значно меншою є на заході країни.

Крім зазначених чинників розглянемо мовний аспект та його зв'язок з ідентичністю населення. Існує думка [5], що мова є основним середовищем визначення, збереження і передачі соціального досвіду. Вона відіграє важливу роль у національній та етнічній диференціації, бо забезпечує відчуття взаємної компліментарності і відмінності від інших націй та етносів. Етнічна та національна ідентичність має розглядатися в тісному зв'язку з мовою. Давайте перевіримо, чи є взаємозв'язок між мовою, якою населення зазвичай говорить у родині, і їх ідентичністю. Для перевірки цього взаємозв'язку ми взяли два питання з моніторингу Інституту соціології НАН України за

Таблиця 2

**Особливості громадсько-територіальних ідентичностей
у розрізі регіонів, 2018 р. (% по рядку)**

<i>Ким Ви себе передусім вважаєте?</i>	<i>Регіони</i>				
	<i>Захід</i>	<i>Центр</i>	<i>Південь</i>	<i>Схід</i>	<i>Донбас</i>
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	23,5*	39,7*	9,8	16,2	10,8*
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	11,8	28,3	6,3	21,3	32,3*
Громадянином України	22,5	36,6	11,2	23,7	6,1*
Представником свого етносу, нації	22,2	29,6	18,5	29,6	0,0
Громадянином колишнього Радянського Союзу	1,8*	35,7	10,7	33,9	17,9
Громадянином Європи	23,5	32,4	8,8	35,3	0,0
Громадянином світу	10,0	45,0	11,7	23,3	10,0

* Відмінності значущі на рівні 0,05.

2018 р.: “Ким Ви себе передусім вважаєте?” і “Якою мовою (мова-ми) Ви переважно спілкуєтеся у Вашій родині (вдома)?” (табл. 3).

Спостерігається слабкий взаємозв'язок між ідентичністю і мовою, якою переважно говорить людина (коефіцієнт – Крамера 0,2, зв'язок є значущим на рівні 0,01). Населення, яке ідентифікує себе з мешканцем села, району чи міста, громадянином України, представником свого етносу, нації, переважно спілкується українською. Ті, хто ідентифікує себе з громадянином регіону та колишнього Радянського Союзу, переважно спілкуються російською.

Своєю чергою, громадянами колишнього Радянського Союзу передусім відчувають себе люди старше 60 років. А громадянином Європи та світу – молодь віком 18–29 років.

Таким чином, ідентичність населення залежить від регіону проживання, мови спілкування, віку респондента та ціннісних орієнтацій. Також ідентичність може залежати від емоційних складових та об'єднуючих факторів, як-то спільний ворог та боротьба за спільні інтереси, які в певний проміжок часу стають об'єднувальними для більшості населення. Зміни у свідомості населення, зумовлені впливом двох революцій, стають

**Особливості громадсько-територіальних ідентичностей
у розрізі мовних груп, 2018 р. (% по стовпчику)**

<i>Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтеся у Вашій родині (вдома)?</i>	<i>Ким Ви себе передусім вважаєте?</i>						
	<i>Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете</i>	<i>Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете</i>	<i>Громадянином України</i>	<i>Представником свого етносу, нації</i>	<i>Громадянином колишнього Радянського Союзу</i>	<i>Громадянином Європи</i>	<i>Громадянином світу</i>
Переважно українською	52,0*	31,5	45,0*	42,6*	10,7	38,2	30
Переважно російською	28,4	48,0*	28,4	24,1	64,3*	41,2	38,3
І українською, і російською (залежно від обставин)	19,6	20,5	26,5	33,3	25	20,6	31,7

* Відмінності значущі на рівні 0,05.

основою для поступового зміцнення національного характеру та визначення основного вектора руху.

Література

1. *Andriot A., Owens T.* Identity. Access mode: <http://oxfordindex.oup.com/view/10.1093/obo/9780199756384-0025>
2. *Хантингтон С.* Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. Москва: АСТ, 2008. 635 с.
3. *Kuzio T.* Identity and nation-building in Ukraine Leigh Oakes. *Ethnicities*. Vol.: 1. Issue: 3. P. 343–365.
4. *Sasse G., Lackner A.* War and identity: the case of the Donbas in Ukraine. *Post-Soviet Affairs*. Vol. 34, 2018. Issue 2–3: Identity Politics In Times Of Crisis: Ukraine As A Critical Case
5. *Oakes L.* Language and National Identity: Comparing France and Sweden (IMPACT: Studies in Language and Society). 2001. 305 pp. URL: [цdownload/](http://download/)